

**Türkiye Cumhuriyeti
Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı**

**Uygur Türklerinde
On İki Mukam Sanatı**

Yüksek Lisans Tezi

Ayinuer Taxitiemuer

Ankara 2009

**Türkiye Cumhuriyeti
Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı**

**Uygur Türklerinde
On İki Mukam Sanatı**

Yüksek Lisans Tezi

Ayinuer Taxitiemuer

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. F. Sema Barutcu Özönder**

Ankara 2009

Türkiye Cumhuriyeti
Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

Uygur Türklerinde
On İki Mukam Sanatı

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. F. Sema Barutcu Özönder

Tez Jüri Üyeleri

Adı ve Soyadı

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi.....

Önsöz

“Doğu Müziğinin İncisi” olarak tanınan “Uygur On İki Mukamı” Uygur Türklerinin hayatının tüm yönlerini müzikli bir dille geniş boyutta ifade eden doğu müzik tarihinin en önemli eserlerinden biridir.

Uygur On İki Mukamı tarih boyunca Uygur halkının manevî dünyasına, sosyal hayatına ve psikolojisine sinmiştir. Sosyal hayatta adap ve ahlak öğreten, manevî kudreti ile halkın sosyal hayatını zenginleştiren, millî gururunu ifade eden, sanat huzurunu zenginleştiren bir role sahip olmuştur. Uygur On İki Mukamı içeriği, şekli, üslubu, gerçekçiliği, etkisi ve çeşitliliği yönünden itibar kazanmış önemli bir eserdir.

Uygur On İki Mukamı kuşaktan kuşağa aktarılan halk koşukları, destanlar (Ğirip-Senem, Senevber destanı gibi), tarihte adı geçmiş olan Lütflî, Nevaî, Kalender gibi meşhur şairlerin eserlerinden seçilmiş şiirlerden oluşmuştur. Daha önce halk arasında kuşaktan kuşağa aktarılan Mukam müzikleri, 16. yüzyılda Yarkent Hanlığı Sultanı Abdureşit Han'ın eşi Amannisahan'ın müzisyenleri bir arada toplayarak gerçekleştirdiği sistemli derleme çalışmaları sonucunda kendi içerisinde bütünlük oluşturan bir müzik sistemi hâline getirilmiş ve günümüze kadar devam etmiştir.

Bu çalışmada Uygur müzik geleneğinin önemli eserlerinden olan On İki Mukam eserini **fiil** (çalmak, söylemek, oynamak/dans etmek) – **fail** (çalgıcı, şarkıcı, oyuncu); **yer - zaman** ve **nesne** (şarkı/şarkı sözü/metin, çalgı, makam, usul vb.) kavramları üzerinden yapılacak bir sınıflandırma ile Uygur müziği terminolojisinin belirlenmesini ve Uygur müzik geleneğini ele almayı amaçladık. Bu çalışmayı hazırlarken benden maddî ve manevî, özellikle de dil konusunda hiç bir şekilde yardımını esigemeyen eşim Feyzullah Osman'a, bana kaynak bulmamda ve

Çalışmanın incelenip her safhasında değerlendirilmesi konusunda yardımını esirgemeyen değerli hocam Yrd.Doç. Dr. Erkin Emet'e, bu ilginç ve bir o kadar zevkli olan konuyla beni tanıştıran, danışmanlığımı üstlenen, çalışmamla ilgili her sorunumda benden ilgisini eksik etmeyen ve her türlü konuda benden yardımını esirgemeyen saygı değer hocam Prof.Dr. Sema Barutcu znder'e çok teşekkür ederim.

Aynur TAŐTEMR

İçindekiler

Önsöz	1
İçindekiler	3
Giriş	5
Konu	5
Konu Külliyatı	5
Yol	9
Kısaltmalar	11
Eser Kısaltmaları	11
Diğer Kısaltmalar	11
İşaretler	11
1. Bölüm Uygur Türklerinde Müzik Geleneği ve On İki Mukam	13
1.1. Uygur Türklerinde Mukam	13
1.2. Uygur On İki Mukamı	15
1.2.1. Uygur Mukamlarının Değişik Zamanlardaki Listeleri.....	18
1.2.2. Uygur Mukamının Yapısı ve Türleri.....	20
1.2.2.1. On İki Mukam.....	21
1.2.2.2. Kumul Meşrep Mukamı.....	23
1.2.2.3. Dolan Meşrep Mukamı	24
1.2.2.4. Turfan Meşrep Mukamı.....	25
1.2.2.5. Kuça Büyük Nağmeleri.....	26
1.2.2.6. Hoten Mukamı	28
1.2.2.7. İli-Yarkent Mukamı	28
1.3. “Türk”lerle İlgili Bilgi Veren Yazılı Kaynaklara Göre “Türk Müziği”	29
1.3.1. Çin Kaynaklarına Göre Türklerde Müzik	29
1.3.2. Türk Kaynaklarına Göre	36
2. Bölüm Uygur Türk “Müzik” Terminolojisi	45
2.1. Eylemler	45
2.2. Özneler	51

2.2.1. Çalgıcılar	51
2.2.1.1.On İki Mukam Çalgıcıları	55
2.2.2. Oyuncular	56
2.2.3. Dinleyenler	59
2.2.4. Çalgı Yapımcıları	59
2.2.5. Uygur On İki Mukam Müzisyenleri	59
2.3. Çalgılar	62
2.3.1 “Çalgı” ve Genel Çalgı Adları	62
2.3.2. Uygur On İki Mukam Çalgıları	65
2.3.3. On İki Mukam Dışında Çalınan Çalgılar	71
2.3.4. Çin ve Batı Çalgıları	73
2.3.5. Çalgı Parçaları	77
2.4. Musikîşinashk Terimleri	79
2.5. Danslar	98
2.6. Mukamlar	101
2.6.1. “Abu Çeşme” Makamı	102
2.6.2. “İşret Engiz” ve “Visal” Mukamı	103
2.6.3. Kumul Meşrep Mukamı	103
2.6.4. Dolan Meşrep Mukamı	104
2.6.5. Turfan Meşrep Mukamı	107
2.6.6. İli-Yarkent Mukamı	107
2.6.7. Hoten Mukamı	108
2.6.8. On İki Mukam	109
Sonuç	136
Kaynaklar	139
Ekler	142
Resimler	142
Özet.....	147
Summary	148

Giriş

Konu

Bu tezin konusu Mukam, halk şarkıları, sözsüz (enstrumetal) müzik, dans müziği, anlatılı/öykülü şarkı söyleme, dinî müziği içine alarak Uygur Türk toplumunun müzik geleneği ile ilgili söz varlığının araştırılmasıdır. Tezin amacı, başta On İki Mukam olmak üzere **fiil** (çalmak, söylemek, oynamak/dans etmek) – **fail** (çalgıcı, şarkıcı, oyuncu); **yer - zaman** ve **nesne** (şarkı/şarkı sözü/metin, çalgı, makam, usul vb.) üzerinden yapılacak bir sınıflandırma ile Uygur müziği terminolojisinin belirlenmesidir.

Konu külliyatı

Uygur Oniki Mukam Sanatı'nın tarihsel gelişiminin ve Uygur mukamlarının çeşitli zamanlarda farklı sayılarda düzenlenişinin araştırılmasında A.ÖMER'in editörlüğünde çıkan *Uygur On İki Muqam Heqqide* (Milletler Neşriyatı, 1980) ve Qeyyum Turdi, Tursun Sadiq'ın editörlüklerinde çıkan *Uygur On İki Muqam Tetqiqati* (Milletler Neşriyatı, 1995) adlı eserler ile Abdüşükür Muhemmet İmin'in *Uygur Muqam Ğezinisi* (Xin Jiang Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 1997) adlı eseri bu tezde esas teorik kaynak olarak kullanılmıştır:

Abdurusul ÖMER'in editörlüğünde çıkan *Uygur on iki makam heqqide* (Urumçi, 1992) adlı eserde şu başlıklar altında konu alınmıştır: Abdurehim Ötkür, "On iki muqamğa dair bezi mesililer heqqide mulahizeler" (s. 1-27); İmin Tursun, "Uygur on iki muqaminiñ şekillinişi toğursida qisqıçe mulahize" (s. 28-59); Abdüşükür Turdi, "Muqam tetqiqati ve muqam namliriniñ tarixi qatlimi toğursida" (s. 60-87); Ju jing bao, "Zhong guo Uygur muqamliriniñ barliqqa kilişi, tereqqi qiliş tarixi heqqide

qisqıçe bayan” (s. 88-114). Wan tong shu, “On iki muqam heqqide mulahize— “muqam” çüßençisi heqqide mulahize” (s. 115-131), Muhemmetimin Yüsüp, “On iki muqam tetqiqati Uyğurşunasliq tetqiqatiniñ muhim terkibi qisimidir” (s. 132-155). Abduşükür Muhemmetimin, “Uyğur muqamliriniñ menbe—iqimliri toğursida” (s. 156-197). Şiripidin Ömer, “On iki muqam tekisliri bilen muzikisiniñ şekilliniş tarixi heqqide qisqıçe tehlil” (s.198-225). Muhemmet Zunun, “Uyğur muqamliri çet ellerde” (s. 226-233). Hüsencan Cami, “On iki muqamniñ alahidiliki toğursida” (s. 234-241). Abdukerem Raxman, “Uyğur on iki muqam tetqiqatiniñ yönilişi toğursida” (s. 242-266). Zhu ji, “Sung devride tarqalğan Tañ muzikisi “ruy cigu” bilen hazirqi enenivi uyğur muqami muzikiliri heqqide silişturma tehlil” (s. 267-285). Emetcan Exmedi, “Uyğur muqamliri ve oniñ muzikiliq qurulmisi toğursida tetqiqat” (s. 286-308). Shao guang xin, “On iki muqamniñ udar şekli ve küy terkibi qurulmisiniñ ehmiyiti” (s. 309-326). Guan yi wei, “Tañ devridiki çoñ neğme ve ğerbi rayondiki muqamlar” (s. 327-335). Abdurusul Ömer, “On iki muqam tekisliri toğursida bezi qaraşlirim” (s. 336-341). Tursun yunus, “Terkidunyaçiliq qarişi şexs— melike Amannisa” (s. 342-347). Muhemmet Şavudun, “On iki muqamğa varsliq qiliş toğursida” (s. 348-353). Sulayman İmin, “Muqam ve simfoniye” (s. 354-366). Muhemmet Osman, “Dolan muqami namliriniñ peyda bolışı ve tarixi özgirişi toğursida” (s. 367-380). Du shao yuan, “Uyğur kilassik muzikisi on iki muqamdiki pelsepivi qaraşlar” (s. 381-388). Metrozi Tursun, “Uyğur kilasik muzikisi on iki muqam ve uniñ qurulmisi toğursida” (s. 389-426). Nurmuhemmet Sayit, “Uyğur on iki muqamliri اساسida simfonik eserler yaritiş yolidiki izdiniş” (s. 427-440). Mamut Qasim, “On iki muqam ve uniñ küy şekli alahidiliki” (s. 441-455). Emetcan Exmidi, Ömer İmin “On iki muqam tarixidiki yiñi namayende” (s. 458-477).

Turdi QÉYUM ve Sadiq TURSUN'un editörlüğünde 1995'te yayımlanan *Uyğur on iki makami tetqiqati* adlı eserde ise Uyğur On İki Mukamı üzerine şu araştırmalar yer almıştır: Li tie ying, “Zhong guo “Uyğur muqamliri paaliyiti”niñ başliniş murasimida sözlengen söz” (s. 2-4). Seypidin Eziz, “Muqam seniti tetqiqatini çoñqurlaşturup, zhong hua milletliri mediniyetini nurlandurayli” (s. 5-14). İsmayil Emet, “Xin jiang uyğur aptonum rayon boyiçe yekende ötküzülgen ikinçi qitimliq “uyğur on iki muqami” ilmi muhakime yiginiğa yizilğan xet” (s. 15-17). Tömür Davamet, “Muqam tetqiqatini tiximu çoñqur qanat yaydurayli” (s. 18-25). Feng da qin, “On iki muqam tetqiqatini tiximu çoñqurlaşturayli” (s. 26-40). Liu kui li, “Zhong guo uyğur muqamliri ilmi muhakime yiginida sözlengen söz” (s. 41-45). Qiyum Turdi, “Muqam tetqiqatiği dair bir qançe mesililer” (s. 46-66). Abdurehim Ötkür, “On İki Mukamğa dair bezi mesililer heqqide mulahiziler” (s. 67-94). İmin Tursun, “Uyğur On İki Muqaminin şekillinişi toğursida qisqıçe mulahize” (s. 95-124). Abduşükür Turdi, “Mukam tetqiqati ve Mukam namlirinin tarixi qatlimi toğursida” (s. 125-152). Zhu zheng bao, “Zhong guo uyğur mukamlirinin barliqqa kilişi tereqqi qiliş tarihi heqqide qisqıçe bayan” (s. 153-180). Abduşükür Muhemmetimin, “Uyğur mukamlirinin menbe iqimi toğursida” (s. 181-204). Muhemmet Zunun, “Uyğur mukamlirinin yini bahari” (s. 205-222). Liu zi xiao, “Yeken Hanliqi ve Mukam” (s. 223-245). Lang yin “Uyğur Mukamı ve Uyğur Edebiyatı” (s. 246-254). Metrozi Tursun, “Uyğur Kilasik Muzikisi On İki Mukam ve Oniñ Muzikiliq Qurulmisi” (s. 255-290). Sulayman İmin, “Mukam ve Simfoniye” (s. 291-303). Wan tong shu, “On İki Mukamni Toplaş ve Retleşniñ Emeli Xatirisi” (s. 304-322). Tursun Yunus “Mukam Ustazi Melike Amannisahan Heqqide Bir İki İğiz Söz” (s. 323-332). Emetcan Ehmidi “Ataqliq Mukamşunas Turdi Ahun ve Uyğur On

İki Mukamı” (s. 333-356). Begmet Yüsüp, “Kumul Mukamliri Heqqide Omumi Bayan” (s. 357-371). Yüsüp Ehmidi, “Kmul Mukamliriniñ Muzikiliq qurulmisi ve alahidiliki Toğursida” (s. 372-381). Mehemmet Eziz “Dolan Muqamliri Toğursida” (s. 382-395). Quddus Hocamyarov (Kazakistan) “Mukam İlmi Muhakime Yiğiiida Sözlengen Söz” (s. 396-407). Heip Hasen Toma (Almanya) “Arep Muzikisida Mukamniñ Qurulmisi ve Simantikisi” (s. 408-418). Tamara Elibaqiyuva (Kazakistan), “Uyğur Mukaminiñ Kilip Çiqişi Toğursida” (s. 419-428). Osoñ Kvon (Kore) “Kore Gaya Kotosida Orundildiğan Çaçma Küy Bilen Mukamniñ Munasiviti” (s. 429-440). Abdulla Eziz Haşamov (Özbekistan), “Uyğur On İki Mukaminiñ Sistemi Toğursida” (s. 441-448).

Çin kaynaklarına göre Türk müziği incelemesinde esas kaynak olarak bu tezde Abdüşükür Muhemmetim’in *Uyğur Kilassik Muzikisi “On İki Muqam” Heqqide*. (Milletler Neşiryatı.) adlı eseri kullanılmıştır.

Uygur On İki Mukamının ortaya çıkışı ve tarihsel gelişimi ile ilgili olarak, Doğu Türk kaynaklarından Molla Musa Sayramî’nin *Tarih-i Hemidi* (Milletler Neşiryatı. 1986), Mirza Haydar Duğlat’ın *Tarih-i Reşidi* (İng. Çev. E. Denison Ross, Tr. Çev. Osman Karatay, İstanbul 2006), Liu Zi Xiao “Yeken Handanliqi ve Muqam”. *Uyğur On İki Muqam Tetqiqati* (Pekin, 1995), Abdüşükür Muhemmetimin’in *Uyğur Muqam Ğezinisi* (Urumçi, 1997) kaynakları esas alınmıştır.

Kâşgarlı Mahmud’un *Divanü Lügatı Türk* adlı eseri (Çev: Besim Atalay: Ankara: 1992), ‘Alî Şîr Nevâyî’nin *Mîzânu’l-Evzân* (Vezinler Terazisi) (Haz: Kemal Ersalan, 1993, Ankara) gibi Türkçe eserler de terimler bakımından incelenmiştir. Ayrıca, Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*. (Çev.: İng. E. Denison Ross. Tr: Osman Karatay). İstanbul: 2006), Molla Musa Sâyramî’nin *Tarih-i Hamidi* (Haz.:

Enver Batur, 1986, Pekin), Mirza Haydar Duğlat *Tarih-i reşidi*. (Çev: İn: E. Denison Ross, Tr. Osman Karatay). Molla İsmetulla Binni Molla Némitulla Mociz'in *Tevarih-i Musikiyyun* (Haz.: Enver Batur, Hemit Tömür, 1982, Pekin) gibi Türkçe yazılmış olan tarihî eserlerde belirtilmiş olan tarihte geçen müzisyenler ile ilgili belirtilmiş olan bilgilerlerden de yararlanılmıştır.

Hem Uygur On İki Mukam terminolojisi hem de genel Uygur müzik terminolojisinin belirlenmesinde yukarıdaki araştırmalar dışında 6 ciltlik *Uygur Tiliniñ İzahliq Luğiti* (I.Cilt 1990; II.Cilt 1991; III.Cilt 1992; IV.Cilt 1994; V 1995; VI.Cilt, 1998, Pekin) ve *Uygur Tiliniñ İzahliq Luğiti*.(1999.Urumçi) ana kaynak olarak kullanılmıştır. Ek olarak terminolojinin içinde geçen Uygur müzisyenleri ile ilgili olarak Abliz Muhemmet Sayrami'nin *Sui, Tang Sülalerede Ötken Uyğursenetkarlar*, (Pekin, 1993). Abduşükür Muhemmetim'in *Uygur Muqam Ėezinisi*, (Urumçi, 1997). Abduşükür Muhemmetimin'in *Uygur Xeliq Kilassik Muzikisi "On İki Muqam" Heqqide*, (Pekin: 1980). eserlerinden yararlanılmıştır. Ayrıca Mukamlar ve şarkılar kısmında Abduşükür Muhemmetim'in, *Uygur Muqam Ėezinisi*. (Urumçi: 1997) ve Emetcan Exmedi "Uygur Muqamliri ve Onin Muzikiliq qurulmisi Toğursida tetqiqat". *Uygur On İki Muqami Heqqide*. (Urumçi, 1992) eserlerinden faydalanılmıştır.

Metod

Tezde öncelikle Uygur On İki Mukamının tarihsel gelişimi ve Uygur Türk topluluğunun müzik geleneği genel olarak bu alanda yapılan (kitap, makale vb.) çalışmalarla belirlenmiş ve çeşitli kaynaklara göre araştırılmış 1. Bölümde detaylı olarak incelenmiştir. Daha sonra tezin asıl konusu olan Uygur Türk müzik

terminolojisi ile ilgili olan tarihsel eserler ve ilgili sözlükler taranarak tespit edilmiştir.

Uygur Türk müzik terminolojisine ait terimler ile ilgili sözlükler taranarak 2. Bölümde eylemler: *naxşa eytmaq* (şarkı söylemek), *saz çalmaq* (saz çalmaq) vs. özneler: *qoşaqçi* (koşuk ile ilgilenen kişi), *ussulçi* (dansçı), çalgılar: *dutar*, *tembur* (tambur), *dap* (def) vs. makam ve şarkılar şeklinde sınıflandırılma yapılmıştır. Daha sonra terimler önce çağdaş Uygur Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılarak terimlerin cümle içinde kullanımı ile ilgili örnekler yer almıştır. Örnekler italik yazı tipinde verilmiştir.

Kısaltmalar

Eser Kısaltmaları

UTİL *Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti*, Milletler Neşriyatı, VI c., 1991-1998, Pekin.

DTL *Dīvānu Luğāti't-Türk*, Bkz. Atalay 1992.

KB *Kutadgu Bilig*, Bkz. Arat 2003.

ME *Mizānu'l-Evzân*, Bkz Eraslan 1993.

Diğer Kısaltmalar

mz müzik

f fiil

s sıfat

F Farsça

A Arapça

İ İngilizce

R Rusça

A Almanca

Ç Çince

G Grekçe

L Latince

Çağ Çağatay Türkçesi

Bkz. Bakınız

Çev. Çeviren

Krş. Karşılaştırınız

Hz. Hazılayan

yy yüzyıl

Tü. Türkçe

dns Dans

İşaretler

X>Y X,Y'ye geçmiştir.

q Kapanma ünsüzü, ötümsüz, art damak sesidir.

η genzel n için.

é Düz, dar, yarı-kalın (ı-i arası) ünlü.

x Gırtlak h ünsüzü için

1. Bölüm Uygur Türklerinde Müzik Geleneği ve Uygur On İki Mukamı

1.1. Uygur Türklerinde Mukam

Uygur On İki Mukamı'ndaki **muqam** kelimesi Uygur Türkleri arasında belirli düzen ve kurallar içerisinde sistemleştirilmiş büyük hacimli musikî eserleri için kullanılmaktadır. Uygur Türklerinde Mukam büyük hacimli bir müzik eseri olup, bu eserde, eski zamanlardan devam etmiş olan halk koşukları, *Ğirip-Senem*, *Behram-Dilaram*, *Senevber*, *Şahzade Ferrux-Melike Gulrux* gibi tarihî destanlar ve Nevâ'î, Zeliî, Sekkakî gibi şairlerin güzel gazelleri (şiirleri) yer almıştır.

Uygur Türklerinde Mukam yerli özelliği, melodisi, kuruluşu, özel ahenk şekli bakımından birkaç türe ayrılmaktadır. Birincisi Uygur On İki Mukamı olup diğer mukamlar ise yerli özelliğe sahip olan mukamlardır. Bunlar Kumul, Dolan, Turfan, Kuça, Hoten gibi bölgelerin kendine has özellik taşıyan ve 12 mukamdan farklı olan yerli mukamlardır. (Exmidi 1992: 296)

Uygur Türkçesinde “muqam” olarak telaffuz edilen *mukam* sözcüğü Arapça kökenli olup, “ nüfuz, mevki, derece, yol, hareket“ anlamlarında ve aynı sırada müzik ile ilgili sistemleştirilmiş bir bütün müzik eseri yani Uygur Klasik On İki Mukamı ve onu teşkil eden Büyük Nağme, destan ve Meşrep kısımları; musikî ahenk (küy), gibi anlamları ifade etmektedir (UTİL 1995 V: 233). *Muqam* kelimesi XV.- XVI. yüzyıllarda dar anlamda, sadece “nağme” anlamında kullanılmıştır. Sonraki zamanlarda daha geniş anlamda yani sistemleşen büyük nağme anlamında gelmiştir (Baytur, Tömür 1982: 18). *Yeni Türkçe Lügat*'ta "makam" kelimesine müzik ilgili

olarak, ahenk, hava, makamlı ahenk, düzgün anlamında geldiğini belirtmiştir (Toven 2004: 441). *Türkçe Sözlük*'te "makam" sözcüğü müzikle ilgili olarak, nağmelerin karar perdesi ve seyrine göre vasıflandırılan ses dizisi, mûsikî tarzı, ahenk,, şeklinde açıklanmıştır (Doğan 2003: 870).

Abduşükür Muhemmet İmin *Uygur Xeliq Muzikisi "On İki Mukam" Heqqide* adlı kitabında *muqam* kelimesini, eski Küsen-Tohar (Kuça) dilindeki *meqevme*, yani *mäka-yame* kelimesinin değişmiş şekli sayar ve sözcüğün, bugünkü Uygur Türkçesindeki kullanılan *çoñ nağme* "büyük nağme" anlamında olduğunu belirtir. Fakat aynı eserde kelimenin Arapça *maḳām* kelimesine hem söyleyiş hem de anlam bakımından benzediği, sonradan Araplarda da "müzik" anlamına gelmiştir diye belirtilmiştir (İmin 1980: 1-2).

Muqam kelimesi musikî açısından iki anlama gelmektedir. Biri, "ahenk şekli" (ton) ya da "ahenk kuralı, kanunu" anlamında; diğeri de "nağme", "şarkılı müzik" ya da "büyük hacimdaki musikî eseri"dir. *Uygur Tiliniñ İzahliq Lugiti*'ne göre kelimenin günümüzdeki çağdaş Uygur Türkçesindeki anlamları "Uygur Oniki Mukamı" ve "ahenk"tir (UTİL 1995 V: 233). İmin de *Mukam* kelimesini musikî açısından biri, "ahenk şekli" (ton) ya da "ahenk kuralı, kanunu" anlamında; diğeri de "nağme", "şarkılı müzik" ya da "büyük hacimdaki musikî eseri" olmak üzere iki anlamı ile açıklar (İmin 1980: 1-2).

Günümüzde söz ettiğimiz Uygur Türklerinde mukam; On İki Mukam ve yerli özelliğe sahip olan Kumul, Turfan, Kuça, Dolan gibi bölgelerde tarihten devam etmiş olan yerli özelliği taşıyan mukamlardan başka Abu Çeşme Mukamı ve İşret Engiz mukamı, Visal mukamı gibi mukamlar da vardır, ancak bu mukamların bazıları

bugün tamamen kayıptır. Bazılarının metinleri günümüze ulaşmış olmakla birlikte ahenk (melodi) olarak tamamen kayıptır (İmin 1997: 333-335).

1.2. Uygur On İki Mukamı

Uygur On İki Makamı, Uygur Türklerinin hayatının tüm yönlerini müzik yoluyla ifade eden geniş hacimdeki bedîf hazinesi olarak binlerce yıldan beri devam eden Doğu müzik tarihinin önemli müzik eseridir.

Uygur halkı uzun ve önemli bir tarihin sahibi olduğu gibi, parlak bir medeniyet ve sanatın da sahibidir. Uygur On İki Makamının meydana gelmesi genel olarak sanatın, özel olarak ritimli bir müzik sanatının meydana gelmesi bakımından Uygur şarkıları, dansları ve ahenklerinin gelişme tarihi ile yakından ilgilidir.

Uygur On İki Makamı halk nağmeleri, halk şölenleri esasında meydana geldiği için, koyu bir halk ahengi, millîlik ve sistemleşen müzik özelliğine sahiptir.

Eski ve parlak Uygur-Türk medeniyetinin cihanşümül abidesi olan Uygur On İki Mukamı tarih boyunca Uygur halkının ruhî dünyasına, sosyal hayatına ve psikolojisine sinmiştir. Sosyal hayatta, âdâp ve ahlak öğretici, manevî gücü ile halkın sosyal hayatını zenginleştiren, halkın millî gururunu ifade eden, sanat ortamını zenginleştiren, kudretli ve manevî bir role sahip olmuştur. Halkı sosyal hakkaniyete, saf muhabbete, doğru hayata, güzel gayeye, güzel ahlaka yöneltmiştir. Uygur makamı içeriği, şekli, üslubu, gerçekçiliği, etkisi ve çeşitliliği yönlerinden yüksek itibar ve şöhret kazanarak övgüler kazanmıştır.

Uygur On İki Makamı en eski çağlardan beri halk içinde ağızdan ağza söylenen şarkılar ve müzik şeklinde devam etmiştir.

Eski “Koçu Nağmesi” (İdikut Nağmesi), “Küsen Nağmesi” (Kuçar Nağmesi), “Sule Nağmesi” (Kaşgar Nağmesi), “Udun Nağmesi” (Xoten Nağmesi), “Evirgul Nağmesi” (Kumul Nağmesi), “Beşbalıĝ Nağmesi” (Cimsar Nağmesi) gibi nağmeler kaç bin yıldan beri devam etmekte olan Uygur On İki Makam’ının tarihî kaynaklarıdır.

XVI. asra gelirken Saidiye Hanlığında (1513–1678) Sultan Abdurreşit Han zamanında Uygur makamları gelişmeye başladı ve cihanşümül başarılarla erişmiş oldu. Amannisahan (1533–1567) ile meşhur mukamcı Kedirhan Yarkendî tüm makamcıları başkent Yarkent’e toplayarak, uzun zamandır halk içinde yayılan ve okunan (söylenen) tüm makamları Uygur müzik kurallarına uygun olması şartıyla sistemli ve mükemmel bir şekilde her bir makamı büyük üç kısım olarak düzenledi derledi, listeledi.

Bu işlem sırasında mukamlar toplanıp düzenlenirken, bazı makamlar birleştirilmiş, bazı makamlar ise derli toplu hâle getirilmiştir. Ondan sonra her bir makam “Büyük Nağme”, “Destan” ve “Meşrep”ten ibaret büyük üç kısımlı makam şekline göre 12 Mukam olarak düzenlenmiştir. Ama düzenlenmiş mukamların sayısı 12 değil, toplam 17 makam olup Amannisahan “İşret Engiz” makamını; Kedirhan Yarkendî ise “Visal” makamını yazmıştır. Uygur 12 Mukamının bir arada toplanması, düzenlenmesi ve devam etmesi için onların gösterdiği çabalar Uygur müzik tarihinde çok önemli rol oynamıştır. (Exmidi 1992: 289-290)

XVII. asra gelirken Hocalar Döneminde Uygur 12 Makamı büyük bir engelle karşı karşıya geldi. Meşhur şair ve müzisyen Rehim Meşrep çok feci bir şekilde 1711 yılında idam edildi. XVIII. asırda ise Kaşgarda 12 makamın varisi meşhur makamcı Bayiz Satar, Badevlet tarafından, setarına bağlanarak zindanda öldürüldü. XVIII.

asrın sonu XX. asrın başlarına gelirken, Uygur makamları tekrar canlanmaya başladı. Bu dönemde Kaşgarlı mukamcılardan ağabey – kardeş Hilim ve Selim’ler, Yarkentli mukamcı Setivaldi gibi kişiler 12 Makam’ı devam ettirdi (Exmidi 1992: 291-292). Bu devirde Uygur müzik-şarkılarında da büyük bir canlanma olmuştur. Yani, 1820-1828 yıllarında Kaşgar’daki ayaklanmaya katılan Uygur kızı Nuzugum hakkında ortaya çıkan “Nuzugum şarkısı” her yere yayılmıştır. Bunun dışında Hoten “Qariqaş Naxşisi”, Kaşgar “Qizil Gül naxşisi”, Turfan “Matimhan naxşisi”, Kumul “Yarsinem naxşisi”, İli “Anarhan”, “Oynañ Törem”, “Bivapa Nadan Yarım”, “Xarabiñmen”, “Dadey”, “Sarihan”, “Allah Yarım”, “Hay-Hay Olen” gibi halk şarkıları geniş kapsamda yayılmıştır (Batur-Tömür 1982: 5).

1870 yılına gelirken, meşhur mukamşinas Turdi Ahun’un babası Tevekkül Ahun’un talebesi olan meşhur makamçı Kâşgarlı Muhammed Molla Karuşang Ahunum (1840–1910) İli bölgesine gidip 12 Mukamın “Destan” ve “Meşrep” kısımlarını geniş kapsamda yayarak Uygur 12 Mukamının devam etmesi için katkıda bulunmuştur.

1951 yılı mart ayında Turdi Ahun ve İli bölgesinden Rozi Tembur, Abduveli Carullayov gibi Uygur müzisyenler Urumçi’ye davet edilmiştir. 1954 yılına kadar dört yıl süre içinde “Uygur 12 Mukamı” kasete alınmış, zamanın Çağatay Türkçesini iyi bilen şair, yazar, tercümanlardan Nim Şehit, Teyipcan Eliyov, Abdukerim Hoca vs. davet edilmiştir. Onlar Turdi Ahun ile beraber, söylenen satırları kelime, kelime not almışlardır. 1955 yılından itibaren mukam metinleri Çinceye çevrilmiş ve uluslar arası nota kuralında notaya alınmıştır. 1956 yılında Merkez Müzik Neşriyatı ve Milletler Neşriyatı tarafından 12 mukam 2 cilt kitap olarak neşredilmiştir.

Turdi Ahun vefat ettikten sonra Doğu Türkistan ve Orta Asya’da 12 Mukamı tam bilen biri henüz çıkmamıştır (İmin 1980: 348-351).

1989 yılında “Mukam Ansambli” kurulmuştur. Bu grup On İki Mukamı sürekli düzenleme, ekleme hizmetlerini yapmıştır. Sürekli oyun göstererek mukam icrasını devam etmiştir. 1978. yıldan 1990. yılı Eylül ayına kadar On İki Mukam tekrar düzenlenip eksik yerler eklenmiştir. Bu hizmet, Turdi Ahun’un bize bıraktığı On İki Mukam kaseti esasında yapılmıştır. Kasete alınan 245 nağme, 2482 mısra beyit düzenleme ve eklenme sonrasında 320 nağme 3127 mısraya çıkmıştır. Bunlar ile beraber Dolan, Kumul, Turfan ve başka yerli mukamlar not alınmıştır ve notaya aktarılmıştır (İmin 1997: 358).

1.2.1. Uygur Mukamlarının Değişik Zamanlardaki Listeleri

XVI. asra gelirken Saidiye Hanlığı döneminde (1513–1678), Sultan Abdurreşit Han zamanında Amannisahan (1533–1567) ile meşhur mukamcı Kadirhan Yarkendî tüm mukamcıları başkent Yarkent’e toplayarak, uzun zamandır halk içinde yayılan ve okunan (söylenen) tüm makamları Uygur müzik kurallarına uygun olması şartıyla sistemli ve mükemmel bir şekilde her bir makamı üç büyük kısım olarak düzenledi (derledi, listeledi).

O zamanda düzenlenmiş olan mukamın sayısı 12 değil, 12’den fazla idi. Bunlar: 1. Rak Mukamı. 2. Dugah Mukamı. 3. Sigah Mukamı. 4. Çarigah Mukamı. 5. Pencigah Mukamı. 6. Oşşak Mukamı. 7. Nava Mukamı. 8. Özhal Mukamı. 9. Ecem Mukamı. 10. Bayat Mukamı. 11. Çepbayat Mukamı. 12. Muşavrek Mukamı. 13. İraq Mukamı. 14. Hicaz Mukamı. 15. Visal Mukamı. 16. İşret Engiz Mukamı. 17. Abu Çeşme Mukamı (Exmidi 1992: 289-290).

Giyasuddin b. Şerefi'd-dîn'in *Ġiyāsu'l-luġat* adlı kitabındaki (bu kitap 1823. yılı Hindistan'da yazılmıştır) 12 mukam listesini 1. *Rehavi Mukamı*: “Noruz”, “Noruz Ecem” olarak iki bölüm; 12 nağmeden oluşmaktadır. 2. *Huseyni Mukamı*: “Dugah”, “Muheyyar” şeklinde iki bölüm; 10 nağmeden oluşmaktadır. 3. *Rast Mukamı*: “Pencigah”, “Muberqe” olarak iki bölümden oluşmaktadır. 4. *Hicaz Mukamı*: “Humayun”, “Nuhufit” olarak iki bölümden oluşmaktadır. 5. *Kuçek Mukamı*: “Rekib”, “Bayat” olarak iki bölüm; 11 nağmeden oluşmaktadır. 6. *Bozruk Mukamı* iki bölümden oluşmaktadır. 7. *İraq Mukamı*: “Muxalip”, “Meġlup” olarak iki bölüm; 13 nağmeden oluşmaktadır. 8. *İspihan Mukamı*; “Eyriiz”, “Nikapur” olarak iki bölüm; 11 nağmeden oluşmaktadır. 9. *Nava Mukamı*: “Noruz”, “Mahur” olarak iki bölüm; 11 nağmeden oluşmaktadır. 10. *Oşşaq Mukamı*: “Zabuli”, “Eveci” olarak iki bölüm; 11 nağmeden oluşmaktadır. 11. *Zengule Mukamı*: “Çarigah”, “Uzzal” olarak iki bölüm; 8 nağmeden oluşmaktadır. 12. *Busilik Mukamı*: “Eşran”, “Sabah” olarak iki bölüm; 15 nağmeden oluşmaktadır (İmin 1997: 365-366).

Hoten şehrinde yaşayan İmetullah b. Nimetullah tarafından 1854. yılında yazılmış olan *Tevârih-i Mûsiķiyyûn* adlı eserinde Uygur Mukamlarının adı şöyle belirtilmiştir: *Rak Mukamı*, *Çebbiyat Mukamı*, *Çarigah Mukamı*, *Pencigah Mukamı*, *Uzzal Mukamı*, *Ecem Mukamı*, *Oşşaq Mukamı*, *Bayat Mukamı*, *Nava Mukamı*, *Sigah Mukamı*, *İrak Mukamı*, *Duga Mukamı*, *Visal Mukamı*, *İşret Engiz Mukamı*. Yazar, aynı zamanda *Visal Mukamı* ile *İşret Engiz Mukamı*nı Kedirhan ile Amannisahan'ın icad ettiğini belirtmiştir (İmin 1997: 368-369).

On İki Mukamın günümüze kadar ulaşması için büyük katkıda bulunan müzisyen Turdi Ahun'un 1950–1956 yıllar arasında, Urumçi'de kasete aldığı On İki Mukam listesi ise şöyledir: *Rak Mukamı*; *Çebbiyet Mukamı*; *Muşavrek Mukamı*;

Çarigah Mukamı; Pencigah Mukamı; Uzzal Mukamı; Ecem Mukamı; Oşşaq Mukamı; Bayat Mukamı; Nava Mukamı; Sigah Mukamı; İrak Mukamı. Toplam 12 mukam olan bu bütüncedeki nağmeler toplam 301 parçadır (Exmidi 1992: 297-298).

Yukarıda söz ettiğimiz mukam listeleri az da olsa birbirinden sayıları bakımından farklı olup “12 mukam” daki 12 sayısı sabit durmamıştır. “Uygur 12 Mukamı”na neden 12 dendiği hakkında değişik tartışmalar olmuştur. *Giyāsu'l-luğat*'te “12 mukam”ın astoronomideki gece-gündüzdeki vakitlerin bölünmesinden ortaya çıkan “daire”, “derece”, “burç”lar esasında ortaya çıktığı yazılmıştır; Bu kitapta, müzisyenlerin, gezegenlerin gece gündüz hareketine uydurarak 12 mukamı, 12 zamana yerleştirdiği ve o zamanda çalındığı belirtilmiştir. Ama günümüz bilim adamlarından Abdüşükür Muhemmet İmin kendi çalışmasında, On İki Mukamın astoronomideki gece-gündüzdeki vakitlerin bölünmesinden ortaya çıkan “daire”, “derece”, “burç”lar esasında ortaya çıkmış değil, Uygur ahenk kanununa uygun olarak tarihî gelişmeler esasında ortaya çıkmıştır şeklinde bir görüşü ortaya koymuş ve bu görüşün yanlış olduğunu belirtmiştir (İmin 1980: 3-4s).

1.2.2. Uygur Mukamının Yapısı ve Türleri

Uygur mukamlarını birbirinden farklı olan melodisi, müzik yapısı ve kendine özgü ahenk-şive özelliği açısından birkaç türe ayırmamız mümkündür. Bunlar, Uygur On İki Mukamı; diğerleri ise yerli özelliğe sahip olan ve On İki Mukamından, melodisi ve ahenk şekli, şive yönlerinden farklı olan yerli mukamlardır. Bu yerli mukamlar, Kumul Halk Mukamı, Dolan Mukamı, Turfan Mukamı, Kuça Mukamı (Kuça Çoñ Nağmeleri), Hoten Mukamı gibi mukamlardır. Yukarıda söz ettiğimiz bu yerli mukamların Uygur On İki Mukamından yapı bakımından birleşen ve farklı yönleri

vardır. Yani Uygur On İki Mukamı Büyük Nağme, Destan ve Meşrep'ten ibaret büyük üç kısımlı nağmelerden oluşurken, meselâ Kumul Mukamlarında bu bölümler yoktur. Bu yerli mukamlarda kısa bir girişten (mukaddeme) sonra, sona kadar danslı müzik olmaktadır. Dolan Mukamında ise On iki Mukam'ın birinci bölümündeki “Çoň nağme” (Büyük nağme) kımı bulunan görünümündeki yerli mukam olup, bu mukamda “Destan” ve “Meşrep” bölümleri yoktur. Turfan Mukamları, On İki Mukamın Büyük Nağme bölümü ile şekil olarak aynı olsa da Destan ve Meşrep bölümleri yoktur. Kuça Nağmeleri (Kuça Meşrep Mukamları), On İki Mukamın Büyük Nağme bölümüne şekil olarak benzerdir; ama bu yerli mukamda da Destan ve Meşrep bölümleri bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu mukamlar Uygur On İki Mukamından yapıcı farklılıklar taşımaktadır. Abdüşükür Muhemmed İmin kendi çalışmasında Uygur Mukamlarının ana gövdesi On İki Mukam değildir. Uygur mukamlarının ana gövdesi ise yerli mukamlar ve halk meşrep mukamlarıdır diye belirtmiştir (İmin 1997: 320).

1.2.2.1. On İki Mukam

On İki Mukam – Uygur halkının klasik müzik kamusudur. Mukam'ın her biri “Çoň Nağme”, “Destan” ve “Meşrep”ten ibaret büyük üç bölüm nağmelerden oluşmaktadır.

Çoň Nağme (büyük nağme). kendi başına sistemleşen bir yapı olup, üç kısma ayrılmaktadır: Birinci kısım *Mukam Mukaddimesi, Teze ve Merğuli, Nüsxe ve Merğuli, Seliqe ve Kiçik Seliqe* ve bunun *Merğul*'undan oluşmaktadır. Bu kısımda ritm şekli üç farklı özellik taşımaktadır. *Teze*'nin ritm şekli yavaştır. *Nusxe*'nin ise canlıdır. *Seliqe* ve *Kiçik Seliqe*'nin ritm şekli liriktir. İkinci kısım *Cula, Senem, Çoň*

Seliqe'den oluşmaktadır. Bu kısımda birbirine benzemeyen üç ritm şekli mevcuttur. *Cula* ritmi şeklinden daha hızlı olan *Senem* şekline, *Senem* ritm şekli ise daha da hızlı ve canlı olan *Çoş Seliqe* ritm şekline gelişmektedir. Üçüncü kısım ise, *Kiçik Seliqe*, *Peşru*, *Tekt* gibi üç ritm şeklinden oluşmaktadır. Bu kısımda ritm şekli yavaştan canlıya göre ilerleyip sonra kısa bir Mukam Mukaddemesi ile sonlanmaktadır (Xin 1992: 324-325). *Büyük Seliqe*'ler genelde yedi heceli halk koşukları esasında tamamıyla 8/5 takt ile, küçük "seliçe"ler genelde gazel esasında 4/4 takt ile söylenilir. (1992 c. 3, s.494).

Dastan ve Meşrep ahenkleri *Çoş Nağme*'nin ritm şekli ve ahenk yapısı taklit edilerek düzenlenmiştir. Bu ahenkler içindeki Dastan kısmında üç türlü ritm şekli mevcuttur. Yani lirik, canlı ve nefis ritm şeklidir. Sonuçta küçültülmüş *Çoş Nağme*ye benzemektedir. *Çoş Nağme* yapısı (kurulması) oluşmamıştır, ama 8/7 ritm şekli ile başlayıp lirik 4/2 ritm şeklinde tamamlanmaktadır. Dastan aslında savaşları ve destanları şarkı ile ifade eden bir müzik şeklidir. O yüzden Dastan kısmında danslı müziğin özellikleri tam olmamaktadır. Dolayısıyla genel olarak şarkı özelliğine sahiptir. Ahenkleri çok ve çeşitli olup her ahenk destanın konusunun ihtiyacına göre yerleştirilmiştir (Xin 1992: 321-322). Meşrep On İki Mukamın süs verilmemiş bir bölümüdür. Onun melodisi kısadır. Ritm şekli defin ritmi ile eşlik eder. *Merğul* yoktur. Bu kısımda müzik ahenkleri Meşrep olarak adlandırılmaktadır. Böyle olmasının sebebi ise Meşrep kısmının bazı ahenklerinin halk içindeki bazı Meşrep ahenklerinden gelmiş olmasıdır. Meşrep halk içindeki geleneksel özelliğe sahip toplu olarak düzenlenen şarkı-dans faaliyeti olduğu için "Meşrep" olarak adlandırılmıştır. Bu müziğin üslubu canlı olup, nefis, lirik ahenkler yoktur (Xin 1992: 322).

Uygur Halk Klasik Müzik kamusu On İki Mukama yerleştirilmiş tüm nağmelerin sayısı 301 parçadır. Buna On İki Mukamın cevheri olan Abu Çeşme Mukamı'nın (göz yaşı kaynakları) 15 parça nağmesini eklediğimizde nağmeler 316 parça olmaktadır. Bu nağmelerin hepsinin okunması 20 saattan fazla zaman almaktadır. 1980 yılından 1992 yılına kadar olan 12 yıl içinde yapılan çalışmalardan sonraki 12 Mukam'ın bütün nağmeleri 320; 3123 mısra metinden oluşmuştur (Exmidi 1992: 298).

1.2.2.2. Kumul Meşrep Mukamı

Kumul Meşrep Mukamı Doğu Türkistan'ın Kumul bölgesinde geniş kapsamda yayılan bir mukam çeşidi olup, tarihi çok eski zamanlara dayanmaktadır. Kendine has yerli özelliği olan büyük hacimdeki 12 kısım baştan sona kadar nazım ve yerli özelliğine sahip meşrep ahenklerinden oluşmaktadır.

“Kumul Meşrep Mukamı”nda Uygur halk klasik müzik kamusu – On İki Mukam'da yer alan “Büyük Nağme”, “Destan”, “Meşrep” bölümleri bulunmamaktadır. Fakat onun ahenklerinin çoğu kısa başlanan mukaddeme (makam başı)'den sonra danslı müzik, yerli senem ahenkleri ile başlanıp, baştan sonuna kadar danslı müzik olmaktadır (Exmidi 1992: 299).

Kumul Mukamları genel anlamda bir meşrep mukamı olup, bu mukamda dans sanatı şiir sanatından üstün durmakla beraber eski millî sanat özelliğini taşımaktadır.

Kumul Mukamları ise, erkek ve kadının bir arada dans etmesi gibi bir tür senem özelliğini taşımaktadır.

Kumul Mukamlarında şarkı metinleri bol ve çeşitli olup bunlar, klasik gazel parçaları, şiir ve koşuklar, tarihî ya da destan karakterini taşıyan nazımlar ve aşık

koşuklarıdır. Bu metinlerin esasî gövdesi ise halk hayatını ifade eden koşuklardır (İmin 1997: 281-282).

Kumul meşrep mukamları kendine has melodisi, ritmi, ahenk şekli, müzik yapısı ve şivesi yönünden başka mukamlardan farklı olmakla beraber yerli özellik taşıdığı için, Kumul Meşrep Mukamı eski meşrep mukamlarının bir türü olma özelliğini taşımaktadır (Exmidi 1992: 301).

Kumul Mukamları “Kumul ğiciki” adlı çalgısı ile icra edilmektedir. Sonra def ve Kumul revabı gibi sazlar eşliğinde ve şarkıya uydurularak kullanılmaktadır (Yüsüp 1995: 366).

1.2.2.3. Dolan Meşrep Mukamı

Dolan Meşrep Mukamı — Doğu Türkistan’ın güneyindeki Tarım Nehri kenarında yaşayan Dolan halkının kendine has yerli özelliğine sahip meşrep mukamıdır (Exmidi 1992: 303). Dolan Mukamlarının mukaddes sayılan 9 sayısına göre, 9 mukamı olup bu mukamlar Mekit ve Avat bölgelerinde farklı adlar ile adlandırılmaktadır (İmin 1997: 286)

Dolan Meşrep Mukamı *Mukaddeme*, *Çikitme*, *Senem*, *Seliqe* ve *Sirilme* gibi birbirine hiç benzemeyen beş çeşit ahenkten oluşmaktadır (Exmidi 1992:303s).

Dolan Mukamının özellikleri şunlardır: Dolan Mukamı başka Uygur Mukamları gibi ritimli makam nağmesi ile başlanmaktadır. Mukam başlanırken mukamcılar ellerinde def tutarak “vay allah, vay allah, vay allah” diyerek bağırırlar. Dolan Mukamlarında, “Çikitme” kısmından itibaren def eşlik etmeye başlar. Danslar senem şeklinde olup erkek ve kadın karşı karşıya dans edilmektedir. Dolan Mukamlarının şimdiki makam metinleri kısa kısa olup, Kumul Mukamları gibi beyit ve koşuklar,

On İki Mukamın bazı metinlerine benzer parçalar bulunmaktadır. Dolan Mukamları sadece Avat ve Mekit bölgesinde değil, Korla ve Bögür bölgelerinde de kullanılmaktadır (İmin 1997: 288-290).

Dolan Meşrep Mukamı'nın müzik yapısı On iki Mukam'ın birinci bölümündeki "Çoň nağme" (Büyük nağme) görünümündeki yerli mukam olup, bu mukamda "Destan" ve "Meşrep" bölümleri yoktur. Dolan Meşrep Mukamı On iki Mukam'ın tarihî kaynağıdır. Çünkü Uygur mukamlarının eski şekli "Büyük nağme"lerdir. Sonradan ise ona "Destan" ve "Meşrep" bölümleri eklenmiştir. Dolan Meşrep Mukamı aslında 12 kısım olup yılların geçmesi ile beraber onun içindeki 3 kısım mukam kaybolmuştu (Exmidi 1992: 302s).

Dolan Mukamı yerli çalgılardan *qalun*, *Dolan ravipi* "Dolan rebabı", *qil gıcek* "kıl gıcek", *dap* "def" gibi çalgılar ile icra edilmektedir. Dolan Mukamlarının şarkı, müzik ve dans şekilleri hangi konuyu ifade etmişse Dolan Mukamı da o konuyu ifade ederek ilerlemekte ve değişmektedir (Eziz 1995: 384s).

1.2.2.4. Turfan Meşrep Mukamı

Turfan Meşrep Mukamı Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesinde geniş kapsamda yayılan, kendine has yerli özelliğe sahip, eski yerli meşrep mukamlarından biri olup, günümüze kadar devam eden 10 kısımlı "Büyük Nağme" dir.

Turfan Meşrep Mukamı'ndaki nağmelerin eskiliği ve koyu bir yerli özelliği yönüyle *İdikut Nağmesi*'nin devamı olarak bakılmaktadır (Exmidi 1992: 305s).

Turfan Meşrep Mukamı'nın müzik yapımı, On İki Mukam'daki mukamların birinci bölümü olan "Büyük Nağme" şekli ile aynıdır. "Destan" ve "Meşrep" bölümleri yoktur.

Turfan Meşrep Mukamı'nın metinleri ise uzun mısralı gazel metinleri ve kısa mısralı halk koşuklarından oluşmaktadır.

Turfan Meşrep Mukamının her bir kısmı “Mukaddime”, “Teze”, “Nusxa”, “Seliqe”, “Çoñ Senem” (büyük senem) ve “Çoñ Seliqe” (büyük Seliqe) gibi ona yakın nağmeden oluşmaktadır (Exmidi 1992: 305-306).

1.2.2.5. Kuça Büyük Nağmeleri

Kuça Büyük Nağmeleri — Doğu Türkistan'ın Kuça, Toksu, Şayar ve Bay gibi bölgelerine yayılmıştır. Kendine has yerli özelliğe sahip Büyük Nağme'dir.

Kuça Büyük Nağmelerinin müzik yapımı, On İki Mukam'daki “Büyük Nağme” şekline benzemektedir. Ama bu nağmelerde “Dastan” ve “Meşrep” kısımları yoktur. Kuça Büyük Nağmelerini günümüzde Kuça halkı “Kuça Meşrep Mukamı” olarak adlandırmaktadırlar.

Kuça Büyük Nağmeleri şimdiye kadar devam eden 12 kısım nağmeler olup, nağme adları On iki Mukamdaki mukamların adları ile benzemektedir. Ama ahenkler bakımında büyük bir fark vardır. (Mukaddime kısmı biraz benzer, ama nağmeleri benzemez).

Kuça Büyük Nağmeleri başından sonuna kadar şarkı-danslı senemlerden oluşmaktadır. Tamamen danslı karaktere sahip olan nağmelerdir. Her nağmesi “Mukaddime”, “Teze”, “Seliqe”, “Cula”, “Senem”, “Tekit” gibi 10'a yakın nağmeden oluşmaktadır. Kuça Büyük Nağmesine yerleşen tüm nağmeler yüzden fazladır. Bu nağmelerin tamamen söylenmesi 6 saatten fazla zaman almaktadır. Bu nağmenin metinleri ise gazel ve halk koşuklarından oluşmaktadır (Exmidi 1992: 306-307).

Kuça Mukamı Kumul Mukamı gibi kısa başlanıştan hemen sonra şarkı, danslı nağmelere girmektedir.

Kuça halk meşrepleri “Çillaq Meşrep”, “Seyle Meşrep”, “Oğlaq Meşrep”, “Nevruz Meşrep”, “Soqa Meşrep”, “Qoğun Meşrep”, “Hiyt-ayem Meşrep”, “Toy Meşrep”, “Bezme Meşrep” gibi meşrepler vardır.

Çillaq Meşrep, köy ya da sokak ve mahalleler kendi aralarında bir araya toplanarak, su veya başka sorunları çözmek, gönüllerini açmak, ticaretlerini birleştirmek amacıyla yapılan bir meşrep türüdür. Bu meşrep uzun tarihe dayanmaktadır ve birkaç gün devam eder.

Seyle Meşrepi, her türlü anma günleri, kırmızı gül ve bahçe ziyaretleri döneminde yapılır.

Oğlaq Meşrepi, Kuça bölgesindeki birkaç köyün birleşerek *oğlak* tartış’ı gibi spor müsabakasının ardından yapılan sanat içerikli bir faaliyettir.

Nevruz Meşrepi, yeni bir yılı kutlamak için yapılan bir tarihî meşreptir. *Sumule*, *kök(üündürme)* meşrep olarak da adlandırılmaktadır.

Soqa Meşrep, çiftçilik dönemlerinde yani ilk bahar ile güz aylarında çiftçilerin mola vermek, ferahlamak, zihin dağıtmak gibi amaçlarla yapılan bir meşrep türüdür.

Qoğun Meşrep, özellikle kavun ve karpuzların olgunlaştığı zamanlarda bahçe ve avlularda toplanarak yapılan cemaat karakterine sahip olan meşrep türüdür.

Hiyt-ayem Meşrepleri, ramazan bayramı ve kurban bayramı gibi özel günlerde yapılan meşrep türüdür.

Toy Meşrep, nikâh gününde yapılan meşrep türüdür.

Kuça Meşreplerinde “Teze”, “Senem” “Elnağme” şeklinde meşrep dansları yapılmaktadır (İmin 1997: 316-317).

1.2.2.6. Hoten Mukamı

Doğu Türkistan’ın Hoten bölgesine ait olan mukam olup, Hoten halkı asırlardır kendi nağme ve mukamlarını hiç bırakmamıştır. Xocaakam Satarci, Qasim Ahun Nağirçi, İbrahim Aqil, İsmayil Ahun gibi mukamcılar tarafından nesilden nesle devam etmiştir. Hoten’in Qariqaş (Karikaş) bölgesine ait yerli özelliğe sahip mukamı şöyledir: Rak Mukamı, Çarigah Mukamı, Oşşaq Mukamı, Pencigah Mukamı, Çebbiyat Mukamı, Bayat Mukamı, Huseyni Mukamı, Sigah Mukamı, Senem Nağmesi (toy senimi), Alay-lay Mukamı, on ikincisi ise daha belli değildir.

Bu mukamlar Teze, Teze Merğuli, Seliqes, Seliqes Merğuli, Nusqa, Nusqa Merğuli gibi nağmelerden oluşmaktadır. Ama günümüzde bu mukamların sadece yedisine kadar bilenler vardır (İmin 1997: 316-317s).

1.2.2.7. İli-Yarkent Mukamı

İli-Yarkent Mukamı İli mukamları olarak da adlandırılmaktadır. İli-Yarkent Mukamları Qing sülalesi’nin güney Doğu Türkistan ve Turfan bölgesindeki Uygurları zorla İli bölgesine göç ettirmesiyle yakından ilgilidir. Bu dönemde İli bölgesinde isyankar özelliği güçlü olan Uygur müzik medeniyeti ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda bu müzik medeniyetinde Kaşgar-Yarkent Mukamları birleşince kendine has özellik taşıyan İli mukamları gelişmiştir. Bu mukam meşhur müzisyen Kâşgarlı Karuşağ Ahun başkanlığındaki klasik On İki Mukam varisleri etkisinde, yani Yarkent Uygur müziğinin tekrar etki göstermesi ile ortaya çıkmıştır. İli

Mukamları şu özelliklere sahiptir: *Mukam Bişi* (Mukaddime) Nağmesinde sonra Danstan Nağme ve Meşrep Nağme kısımlarından oluşur. İli-Yarkent Mukamları Meşreplerde, düğünlerde, aile toplantılarında yapılır. İli- Yarkent Mukamı son zamanlarda kısmen düzenlenmiş olup, bu mukamın nazımları, Ali Şir Nevayi, Molla Bilal (Nazim), Babarehim Meşrep, Zelilî, Nevbetî, Huveyda, Lutfi, Sekkakî gibi şairlerin şiirlerinden alınmıştır. Destanları ise “Ğirip-Senem”, “Yüsüp-Ehmed”, “Perhad-Şirin” gibi destanlar ve gazellerden oluşmaktadır. (İmin 1997: 329-330)

Exmidi kendi çalışmasında Uygur Mukamlarını türe ayırırken İli Mukamlarına yer vermemiştir. Ama İmin ve Tsung-te Tsai kendi çalışmalarında İli mukamlarına yer vermiştir.

İli Mukamları ansambil; tambur, dutar, def ve bir kaç erkek şarkıcılar ile icra edilmektedir (Tsung-te Tsai 1998: 24)

Bunlar için ayrıca bkz. 2.4.

1.3. “Türk”lerle İlgili Bilgi Veren Yazılı Kaynaklara Göre “Türk Müziği”

1.3.1. Çin Kaynaklarına Göre Türklerde Müzik

Türklerin müzik geleneği ile ilgili olarak Çin kaynaklarında da bilgi verilmektedir. Çin kaynaklarındaki Türk müzik geleneği hakkında araştırma yapan tarihçi araştırmacı yazar Abduşükür Muhemmetimin’in *Uygur Xeliq Kilassik Muzikisi “On İki Muqam” Heqqide* adlı kitabında şu bilgileri vermektedir:

Sui Sülalesi Umum Nezmeleri adlı kitapta “Hotende Gül Ziyareti”, “Uygur Nağmesi” adlı şiirler yer almaktadır.

“Qançe periklik bolsimu tağ ve diyar,/ ne kadar farklı olsa da dağ ve diyar,
 Çop- derexler teñ sizer kelse bahar,/çimen-ağaclar beraber his eder gelse bahar.
 Şeriq ve ğeripte tursimu yurtlar biraq,/doğu ve batıda olsa da yurtlar ama
 Kelgüsi gül seylesige seyligar.”/gelsinler gül ziyaretine ziyaretçiler.
 Hotende gül seylesi /Hotende gül selisi

“Teskey tiği qumluqqa muşkul boldi xet kelmek,/Teskey dağı çöl’e zor oldu mektup
 gelmek,
 Mesture cuvan qizğa tes iğın tikmek./güzel kıza zor olur kiyafet dikimek,
 Çuşkende qurulgahniñ ceñ cebri xiyaliğa,/ geldiğinde savaş yapmak hayaline.
 Kim hosnini pedazlar aldığa qoyup eynek./kim süretini süsler önüne ayna koyarak,
 Qoğdiniş uzun bolsa ademmu qerur axir/ korumak uzun olsa da adam yine de yaşlanır
 son.
 Uygur Nağmesi

Kuzey Çi Sülalesi toplam Nazimleri adlı kitapta Quğursu Altun’un “Teli Şarkısı” adlı şiiri yer almıştır. Kitapta Quğursu Altun’un “Teli Şarkısı”nı Kuzey Çin imparatoru Wu çing di (562-565) önünde söylediğinden bahsedilmiştir. (Emin 1985: 17). Quğursu bir Uygur boy adı olup, Altun şairin adıdır.

“Turidu Tili diyari,/durur Tili diyarında,
 Teskey tiği astida./Teskey dağı altında
 Asmini gümbezge oxşaydu yana,/gök yüzü kümbete benzer.
 Keñ dalaniñ üstige qapqaq goya./sanki geniş alanın üstüne bir kapak
 Bipayan köpkök sama./geniş masmavi gök,
 Çiki yoq yaylaq dala./sınırı yok yayla alan.
 Soqsa şamak korüner qoy- kalar çöp qoynida./rüzgar geçerse görünür koyun-inek yayla
 içinde.
 “Tili Naxşisi” Tili şarkısı

Yukarıdaki gibi halk şarkılarında yedi önemli ahenk kuralı ele alınmıştır. *Mao qing ling* “Çing Shan Nağme Notları” adlı eserinde “yedi ahenk, komşu milletlerin müziğinde önemlidir, beş ahenk kuralı ise bizim eski müzik kuralımızdır ” diye yazmıştır (Emin 1980 :30-31)

Doğu Türkistan müzikleri hakkında Çin kaynaklarında “Yıllık Tarihi” ve diğer tarih kitaplarında müzik bilimine ait olan ahenk (küy) üzerinde durulmuştur.

Zhou Örf-adet’leri (Zhou Li) adlı kitapta tahminen M.Ö. 20. yy’da Çin ile 4 taraf kabilelerinin şarkılarının, danslarının birbirini etkilediği ve *Ti lu* (ama bazı kaynaklarda *Ti Lu*’nun en eski müzik işlerini yöneten mansıp adı olduğu belirtilmiştir) adlı kişinin dört taraf müziğini iyi bilen sanatkâr olduğu rivayet edilmiştir (İmin 1980: 32).

Eski Tang Sülalesi, Müzik Teskiresi Kuzey bölgesi Türklerine ait halk müziği üstünde durulmuştur. At üstünde çalınan davul ve kanay (çalgi) çalgılarının önce Kuzey Türk halklarından geldiği ve Han sülalesi zamanında askerî orkestraya kabul edilen çalgı olduğu belirtilmiştir. Yang yin liu, *Zhong Guo Müzik Tarihi* adlı kitabında eski Çin’de “Xu Müzikleri” diye adlandırılan müziğin Kuzey diyarı ve batı diyarı müzikleri diye ikiye bölündükleri ve batı diyar müziklerinin esas alındığını belirtilmiştir. (İmin 1980: 33)

Zhang qian Han sülalesi zamanında ünlü diplomat olup, Doğu Türkistan ile Çin’in resmî şekilde bağlantısını sağlayan, Çin ile batı devletleri arasındaki ilişkiyi sağlayan ilk tarihî şahıstır. Zhang qian M.Ö. 138’de ilk defa batıya yola çıkmıştır. Ama Hunlar tarafından 10 sene tutuklu kaldıktan sonra kaçarak Fergana, Semerkant, Baktriya hanlıklarına sığınarak tekrar Chang’an’a dönmüştür. M.Ö. 119’de ikinci defa batı bölgelerine gitmiş ve Hunlarla iyi bir şekilde ilişki kurarak başarı ile geri dönmüştür. Zhang qian’in batıya geziler düzenlemesi müzik ve dans tarihinde yenilikler ortaya çıkarmıştır. *Jin Sülalesi, Müzik Tezkiresi* adlı kitapta bahsedilen kaynaklarda, Zhang qian Doğu Türkistan bölgesinden ney, burğa gibi çalgılar ve bu

çalguların çalınma şekillerini Çin'e tanıttığı ve "Muqdul Nağmesi" ahengini (küy) Chang'an'a tanıştırdığı belirtilmiştir (İmin 1980: 33).

İki Han devrinde *ğicek, berbap* (pipa) (Han devrinde Liu xi'nin *Kelime şerhi* adlı kitabında *pipa* hakkında ilk malumat verilmiştir), *balaman* (bili), *goñqa* (*kunğu*) gibi batı bölgesi çalgıları Çin bölgesindeki çalgılar ile birleşmiştir. Ğicek çalgısı baş çalgı olarak kullanılmıştır. Kumul makamlarında, Sarı Uygur nağmelerinde Ğicek çalgısı baş çalgı olarak kullanılmıştır. Qin qiang, He nan gibi Çin bölgelerinde hâlâ *er xu* (OO) yani Ğicek çalgısı önemli bir çalgı olarak kullanılmaktadır (İmin 1980: 35)

Berbap (Pipa) önce at üstünde çalınan saz olup, telini sararak çekildiğinde "pi" döndürerek çekildiğinde "pa" sesi çıkardığı için Han devrinde "pipa" diye adlandırılmıştır. Jin sülalesinde "çince" şeklinde yazıya dökülmüştür. Sui, Tang sülaleleri zamanında Çin müziğinin esas çalgıları yerine geçmiş daha sonra Kore ve Japon sanatını da etkilemiştir (İmin 1980: 36s)

Wei sülalesi, Batı bölgesi Tezkiresi ile *Kamusname* (Tong dian) adlı kitapta Wei, Jin, Kuzey-Güney sülaleleri zamanında Uygur şarkı ve danslarının Kaşgar, Kuça, Turfan bölgelerinden Çin'e kadar gittiği ve Çin müziğini etkilediği belirtilmiştir. (İmin 1980 : 37s)

Meşhur müzisyen Sucup (ünlü Çin tarihçesi Feng cheng jun "Sucup" adının "*Su va ji va*" ya da "*Su ji va*" olarak telaffuz edildiğini tahmin etmektedir), Uygur müziğinin gelmiş geçmiş en eski müzisyeni olarak *Sui sülalesi. Müzik Tezkiresi* (14. cilt), Ma du wan lin'in *Yazı Hüccet Tatkiyat*, Mao qi ling'in *Cing shan nağme notları*, Shui yang yuan'ın *Ney Ahenkler Tatkiyatı* gibi kitaplarda yer almıştır. *Sui Sülalesi. Muzika Tezkiresi*'nde Kuçalı Sucup'un berbap'ı güzel çalabildiği ve onun

babasının da müzisyen olduğu, Sucup'un Kuça ahenk sistemini Çin'e tanıttığı, babasından yedi parça ahenk (küy) nağmesi öğrendiğine dair konular yazılmıştır. Kâşgar, Turfan, Hoten ve Orta Asya müzikleri Kuça ahenk şekliyle ortaya çıkmıştır. Japonya tarihçisi Lin jin sen (Hayasi kenzö) *Sui-Tang Sülalesi Nağmeleri Tatkikatı* (Guo mo ru tercümesi) adlı kitabında Sucup'un 12 ritimli ahenk (küy) şeklinin Çin müziğine yenilik kattığını ve Song sülalesi zamanında Japon müziğini çok etkilediğini yazmıştır (Sui, Tang devrindeki eski çalgılardan *ney*, *berbap* (pipi), *goŋqa* gibi çalgılar Japonya'nın eski başkenti olan meşhur Neylang müzesinde yer almaktadır) (İmin 1980: 40-41).

581 yılında Kuzey sülaleleri arasından Sui sülalesi ülkeyi birleştirmiştir. Sui sülalesi kurulduktan sonra müzikleri 7 kısma ayırmışlardır. Bunlar: Şilyang müziği (kancut), Qing xiang müziği (güney sülaleleri nağmeleri), Gao li müziği (Kore), Hindistan müziği, En guo müziği (Buhara), Kusen müziği (Kuça), Li bi müziği (maskeli oyunlar) v.s. İmparator Yang di 605-618 yılları arasında bu müziklere ek olarak Su li (Kaşgar) müziği ve Kang guo (merqend) müziklerini ekleyerek 9 kısma çıkarmıştır. (İmin 1980: 41)

Tang sülalesi zamanında batı bölgesi müziklerinin etkisi daha da artmıştır. Sui sülalesinin 9 kısım müziğini Tang sülalesi devam ettirmiştir. Tang tai zong'un Turfan bölgesindeki askerî faaliyetinden sonra (M.S. 640), 10 kısımlı müziklerin içinde 6 kısım müzik batı müziği olmuştur. Ama bu müziklerin temeli yine Kuça müziği olmuştur. Rahip Fa xian'ın *Buda Diyarı Notları*, rahip Song yuan, Hui sheng'in, *Seyahat notları* ve Jin Sülalesinin, *Kuça Teskiresi*, Sui huang'ın *16 Hanlık Tarihi*, *Eski Tang Sülalesi. Muzika Teskiresi*, *Yeni Tang Sülalesi Kuça Teskiresi*, rahip Shuan zhuang ve Bian ji'nin *Ulu Tang Devrinde Batıya Seyahat* kitaplarında

Kuça medeniyeti, müziği, halk dansı üzerinde önemli kaynaklar bulunmaktadır (İmin 1980: 43)

Tang devrinde yaşayan Li bai, Wang jian, Yuan jing, Li yi, gibi ünlü şairler Uygur müziği ve danslarına olan sevgisini kendi eserlerinde ifade etmiştir.

Wang jian kendisinin “Liangzhu’a seyahat” adlı şiirinde:

Taň seherde aňlap xorazniň çilliğan avazini,/seher dinlep horuz’un sesini
Şehri Luo Yang da cimi oy meşiq qilar Xu sazini/Lo yang şehrinde her kes çalışır Xu
sazini

diye yazmıştır ve Uygurları “Hu” diye adlandırmıştır.

Yuan jing kendi şiirinde

“Tün yirip taqtaçqi Liang zhu da qilar seyjarini,/ sabah taktakçi Ling Zhu’da gezer,
aňlap ötkaç o Kuçaniň xilmuxil enneğmeni./dinleyerek geçer Kuça’nın türlü
nağmelerini.

diye yazmıştır.

Sui ve Tang sülaleleri zamanında müzik gelişmiştir. *Sui sÜLALESİ. Müzik Teskiresi, Eski Tangname Müzik Teskiresi, Yeni Tang Sülalesi. Müzik Teskiresi, Tang Sülalesinin 6Kamusu* adlı kitaplarda Kuça (kusen) Kaşgar (su le), İdikut (qaraqocu) gibi bölgelerin orkestraları ve sanatçılarının giyinme tarzı belirtilmiş ve Kuça sazıcılarının 20 kişilik bir orkestra oluşturduğu, orkestrada Tik Ğoňqa (ore ğoň), Berbap, Rebap, Siň (18 delikli ney), Yalğuzek (ney), Bili (baliman), Nağra, Dap (def), Calla gibi 15 çalgıdan fazla çalgı olduğu belirtilmiştir. Kaşgar sazıcılarının ise 12 kişilik bir orkestra oluşturduğu ve orkestrada Tik Ğoňqa, Berbap, Rebap, Yalğuzek, Baliman, Dala Dumbiği (dala davulu), Nağra, Dap, Yan Dumbağ gibi ondan fazla çalgı olduğu belirtilmiştir. Turfan çalgıları arasında Yalğuzek, Şiyav,

Baliman, Berbap, Rabab (5 telli pipa), Mis Burğa, Ğoŋqa, Dap, Yan dombiği gibi çalgılar yer almıştır (İmin 1980: 49).

Tang devrinin ortalarında Doğu Türkistan bölgesinden normal dans ve müziklerden başka, meşrep makamında bir kısım annağmeler (nağmeler) Chang an'a girmeye başlamıştır. "Tang sülalesinin 6 Kamusu" adlı kitabın 14. cildi ile Çing da qang'ın *Yan fen lu* adlı kitabının 7. cildindeki kaynaklara göre "Çoŋ neğme (büyük nağme) olarak adlandırılan şarkı ile dansın bir araya gelmesinden oluşan bu müzikler Chang an'a getirilmiştir (M.S. 718). Onların listesi *Eğitim Yurtları Notları* adlı kitapta verilmiştir. Bu nağmelerin içinde "İvirğul (Kumul) Enneğmesi", "Etlés Köynek", "Uygur Rahibinin Saması", "Kuça Nağmesi", "Kök Türk Uç Qoşiqi", "Bişbaliq Nağmesi" gibi şarkı ve dansın bir araya geldiği meşrep makamında konserler verilmiştir. (İmin 1980: 53)

Tang devrindeki Kuça, Turfan, Kaşgar orkestralarında "Şav (zak)", "Şiŋ (13 delikli ney)" gibi Çin'e ait çalgılar da yer almıştır (İmin 1980: 57).

Wang yan di'nin *İdiqutda Elçilik Notları*'nda (M.S. 982) Berbap, Ğoŋqa gibi çalgılarla, Arslan Han'ın Beşbalık'ta Wang yan di'ye konser verdirdiğini belirtilmiştir (İmin 1980: 58).

Liao Sülalesi Tarihi. Müzik Teskiresinde Kuçanın Egri Boyunlu Pipa çalgısı, çalgıların başı olarak belirtilmiş ve Kuça ahenginde (küy) 4 bölüm, 28 ahenk olduğu kaydedilmiştir (İmin 1980: 58).

"Ming Sülalesi Tarihi. Müzik Tezkiresi"nde beş telli pipa ve Uygurlara ait olan Pipa (berbep), Ğoŋqa, Ğicek, Ney, Dumbağ (davul) gibi çalgılardan bahsedilmiştir. (İmin 1980: 60).

Qing sülalesi zamanında yaşıyan Shao song, *Xin Jiang Hakkında Nazım Beyan* adlı kitabının 3. cildinde “Uygurlarda tiyatro yok ama makam var” diye yazılmıştır. 1777 yılının yıllık mecmuasının 7. cildinde “Uygur nazımları saz ile başlar” diye belirtmiştir. Qing devrinde yaşıyan Wang shu nan’ın “Xin jiang Tezkiresi”nin 40. cildinde Doğu Türkistan’da Def, Davul, Ravap, Satar, Tambur, Dutar, Qalun, Sunay, Ney gibi çalgıların çok kullanıldığını belirtmiştir. Qian long zamanında yaşıyan Fu hen’in “Xi Yü (Batı Bölgesi) Tezkiresi”nde Def, Ravap, Nağra, Karnay, Satar, Baliman, Zurna gibi sazların çalınması ile “Senem”, “Seliqe”, “Saqiname”, “Cula” gibi makam parçalarının söylendiği ve dansçıların danslarına yavaşça başlayıp sonra coştuklarından bahsedilmiştir (İmin 1980: 61).

1745 yılında yazılan *Xin jiang Hekında Nazımlı Beyan* adlı kitapta Qubuz, Ğicek, Qoştar (dutar) gibi çalgıların adı ve şekilleri verilmiş ve halk danslarından Texse ussuli (tabak dansı), kılıç dansından bahsedilmiştir (İmin 1980: 61).

1.3.2. Türk Kaynaklarına Göre

Kaşgarlı Mahmut, Divanu Lugati’t-Türk adlı eserinde XI. yüzyılda Türklerin musikisi hakkında bize bilgi vermektedir. Eserde doğrudan “müzik” anlamına gelen bir ifade yoktur. Bazen, ama genellikle **yır** şeklinde telaffuz edilen kelime daha çok “gazel” anlamına gelmekle birlikte “şarkı” anlamında da kullanılmaktadır. **ol yır yırladı**= o şarkı (gazel) söyledi demek oluyordu (DLT III 3). **yıragu** kelimesi şarkıcı veya ses sanatkarı anlamında kullanılmaktadır (DLT III. 36). Yır’ın ölçüsü için kög sözcüğünün kullanıldığı da DLT’den öğrenilmektedir: **kög**: şiirin arzu, ırın ölçüsü. (DLT III 131).

Kaşgarlı'nın bahsettiği sazların başında **kopuz** “kopuz” gelmektedir : **kobuz**: kubuz, uda benzer bir çalgı (DLT I 365). Divan'da kopuz çalmak fiili de vardır : **kobzadı**: ol kopuz kopzadı=o, kopuz, ut çaldı. (DLT III 283). **kobzaldı** : kobuz kobzaldı= kobuz çalındı. (DLT II 235). **kobzaşdı** : kızlar kobzaşdı= kızlar cariyeler kopuz çalmakta yarıştılar. (DLT II 220). **kobzattı** : ol anı kobzattı=o, ona kopuz çaldırdı. (DLT II 335). Divan'da geçen ikinci önemli saz **ikeme** veya **ekeme** denilen aynen kopuz gibi çalınan bir çalgıdır : **ekeme**: bir çeşit çalgı (DLT. III. 174s) ~ **ikeme**: bir çeşit saz, kopuz gibi çalınan çalgı. (DLT I 137). Bu iki sazın dışında **buçi** denilen sazdan da bahsedilmektedir: **buçi**: buçi kobuz= inleyen utlardan bir ut. Bu, kaz göğsü (barbat) adı verilen sazlardan bir sazdır. (DLT III. 173). Vurmalı çalgılar olarak def ve dümbelek anlamında **tümrük** (**dümrük**: def. Oğuzca (DLT I 478)) ile davul ve kös anlamında **küvrüg** (DTL I 449) ve **tovıl** “davul” avda doğan kuşu için çalınan davul' (DTL III 165) yer almaktadır. Ayrıca **çeng** “zil” çalpara' da kitapta adı geçen çalgılardandır (DLT III 375b). (Bkz. Genç 1997 : 172-174)

Tarihle ilgili yazılmış eserlerden Mirza Muhammed Haydar (1499–1551) tarafından 1544 ve 1545'de yazılmış olan *Tarih-i Reşidî* adlı kitap ve Molla Musabinni Molla İsa Hoca Sayramî (1836–1917) tarafından 1908. yılı yazılmış olan *Tārīh-i Hamidî* gibi eserlerde de On İki Mukamın bir araya getirilip düzenlenmesi için katkıda bulunan hem müzisyen yeteneği taşıyan Yarkent hanlığının sultanı Abdureşit Han ve onun babası sultan Said Han'ın bir kısım çalgıları güzel çalabildiği ile ilgili bilgiler verilmiştir.

Mirza Muhammed Haydar (1499–1551) tarafından yazılmış olan *Tarih-i Reşidî*'de Sultan Said Hanla ilgili şu bilgi verilmiştir:

Han'dan daha doğru bir okuyucu hiç görmedim. Hatta yazı bozuk olsa da, o nazım veya nesri tereddütsüz okurdu. Öyle bir okurdu ki, dinleyiciler onun ezbere bildiğini sanırlardı. Talik yazısını mükemmel yazardı ve Türkçe ve Farsça yazımı kusursuzdu. Türkçede çok iyi inşa telif ederdi. Ezberden hiç şiir söylemezdi. **Kendisi ud, Setar, Çartar (4 telli çalgı) ve gıccak çalardı, fakat çartarda en iyiydi.**(Denison, Karatay 2006:304-305)

Sultan Said Han oğlu Abdurreşit Han'la ilgili şu bilgi yer almaktadır:

Sultan Said Han'ın en mümtaz oğlu Abdurreşid, 953 tarihinde (yani yazarın eserini telif ettiği 1546 senesi) tahta geçti ve ben Muhammed Haydar, tarihimi onun şanlı ismiyle yazdım ve süsledim.

Abdurreşid Han'ın ayırd etme kudretinin kusurlu olmasına rağmen, yapısı güçlü, kolu bacağı sağlam ve konuşma sanatında denksizdi. Babası hariç, onun gibi okuyucu nadir gördüm. Cüret isteyen işlerde de cesurdu. Akıcı konuşmada emsalsiz bir inciydi ve büyük bir kişiliğe pek çok mektup yazmıştır. **Pek çok çalgıyı mükemmel çalıyordu ve tüm sanat ve zanaatlar için büyük yeteneği vardı.** Bir seferinde mesela, kâğıttan bir ağaç kesmiş ve dalları, yaprakları ve gövdeyi tam renkleriyle boyamıştı; bunu öyle ustaca yapmıştı ki, bu sanatın ustaları dahi şaşırılmışlardı. Benim yokluk zamanının uzadığından, onun tüm iktisaplarına cevap veremem. Fakat bizzat aşına olduğum sanatlarda onun müstesna olduğunu biliyorum. **Musikişinas olmadığımından onun çalgıları icrasını hakkıyla takdir edemem** (Denison, Kratay 2006: 313-314).

Ali Şir Nevâ'î'nin (9 Şubat 1441-ö. 3 Ocak 1501), Abdurrahman-ı Câmî'nin Aruz risalesine nazire olarak yazdığı önemli eserlerinden biri olan *Mizanu'l-Evzan* adlı eserinde de bir kısım müzik ile ilgili açıklanmış kelimeler yer almaktadır. Nevâ'î'nin ilerlemiş yaşlarında kaleme aldığı bu risalede de o zamanda halk arasında yaygın olan aruzla yazılan ve bestelenebilen nazım türleri hakkında da bilgi verilmiştir (Eraslan 1993).

Uygur Türk müziği hakkında doğrudan bilgi veren en önemli eser, *Tevarih-i Musikiyyun*'dur. Doğu Türkçesinde doğrudan Türk musikisi ile ilgili, Hotenli Molla İsmetolla Binni Molla Nimetolla Mucizî tarafından 1854-1855. yıllarında yazılmış

olan *Tevârihi Musikiyyun*'da (Müziyenler Tarihi) Türk-Uygur müziği, mukamları ve musikişinaslar hakkında bilgiler yer almaktadır. Eser hakkında aşağıda daha geniş olarak durulacaktır.

Tevârîh-i Mûsikiyyun

Tevârih-i Musikiyyun Hoten şehrinde yaşayan Molla İsmetolla Binni Molla Nîmetolla Mucizî tarafından yazılmıştır. El yazmasının ne zaman düzenlendiği ve hattat ile ilgili günümüze kadar bir bilgi bulunmamaktadır. El yazmasına göre kitabın 1854-1855. yılları civarında yazıldığı ve 1919-1920. yıllarından önce düzenlendiği düşünülmektedir (Baytur, Tömür 1982: 2).

Bu kitabın yazarı hakkında eserde geçen bilgilerden başka bilgi bulunmamaktadır. Mucizî, kendi risalesinin giriş kısmında bu risaleyi yazmak için *Tarih-i Reşidî*, *Tevârîh-i Ravzatu's-sefâ*, *Tevârîh-i Acem* gibi Fars dilinde yazılmış eserlerden ve *Tevârîh-i Tabarî*, *Tevârîh-i Hukemâ*, *Tevârîh-i Arab* gibi Arapça yazılmış eserlerden yararlandığını ve Farabî'nin Arapça yazılmış olan *Risâle-i Muganniyyun* adlı kitabını tercüme etme niyetinde olduğunu yazmıştır. Bu beyânlar Mucizî'nin Arap ve Fars dillerini iyi bildiğini göstermektedir (Baytur, Tömür 1982: 7).

Mucizî'nin kendi risalesinde tanıttığı 17 müziyen içinde Kedirhan Yarkendî ve Amannisahan Nefisi ile ilgili verdiği bilgiler Uygur Türklerinin müzik tarihindeki ilk bilgiler sayılmaktadır (Baytur, Tömür 1982: 14).

Bu eserin dili genelde Çağatay Türkçesi olsa da, zamanının canlı diline yakınlaştırılmıştır. Meselâ, Amannisahan kısmı çağdaş Uygur Türkçesi gibidir. *Tevârîh-i Musikiyyun* risalesi Uygur Türklerinin müzik tarihinde ve edebiyat tarihinde önemli bilgiler içeren değerli bir eser olmakla beraber içerisinde bir kısım eksiklikler ve yanlışlıklar da mevcuttur. Mucizî, bazı şair ve müziyenlerin tek

nağmelerini müzik olarak görüp asırlardır devam etmekte olan halk müziğine önem vermemiştir. Aynı sırada efsaneleşmiş rivayetleri hakikî delil sıfatında kendi eserinde yer vermiştir (defî develerin keşfettiği gibi). O yüzden bu risaleyi okurken eleştirel bir gözle bakmamız gerekmektedir (Baytur, Tömür 1982: 19-21).

Mucizî, kendi risalesinin girişinde müzik ve ahengin huzurun kaynağı olduğunu ve kendisinin de musikişinas ve edebiyatçı olduğunu, müzik ilmini keşfedenler için bir risale yazıp sazcılara miras bırakacağını yazmıştır. Yazar bu ilme münasip gelen *Tarih-i Reşidi*, *Tevârîh-i Tebir*, *Tevârîh-i Ecem* gibi tarihî eserlerden ve âlim ve müzik ustâdlarından Pisagor, Farabi, Pehlivan, Alî Şîr Nevâyî gibi ustadların risalelerinden yararlanarak bu eseri tamamladığını ve bu esere *Tevârîh-i Mûsikiyyun* adını verdiğini belirtmiştir (Baytur, Tömür 1982: 49-50).

Tevârîh-i Mûsikiyyun eserinde tarihte geçen 17 müzik ustadı hakkında bilgi verilmektedir. İlk olarak Nuh aleyhisselamın oğlu Yafes'in Turk adlı oğlu kendi oğluna Hariz adını verdiğini ve **Hariz**'in *tembur*, *berbet*, *ud* gibi çalgıları keşfettiğini ve bunları tüm âleme öğrettiğinden bahseder. O zamanda anne-babası ya da çocukları ölen kişilerin yas gününde tambur çalarak ağlayıp sonra ölüyü yakma gibi bir âdetlerinin olduğunu ve tambur çalgısının tellerinin bağırsaklardan yapıldığı gibi bilgiler yer almaktadır (Baytur, Tömür 1982:50-51). Müzik ilminin ikinci ustadı olarak **Pisagorus** geçmektedir. Eserde Pisagor'un *setar* adlı çalgıyı keşfettiğini ve 500'den fazla talebesinin olduğunu ve 93 yıl yaşadığı gibi bilgiler bulunmaktadır. (Baytur, Tömür 1982:51-52). Müzik ilminin üçüncü ustadı olarak Altay'ın Balasağun bölgesinde yaşayan **Mevlânâ Şeyh Ebû Nasır Fârâbî**'ye yer verilmiştir. Aynı zamanda Farabî'nin musikişinas olduğu, Rak, Uşşaq Mukamları ve Uşşaq Mukamının Merğul'larını icad ettiğini, tüm sazcıların bildiği Uzhal Mukamı ve onun

birinci, ikinci, üçüncü Merğul'larını icad ettiği, *Risale-i Muğanniyyun* (Sazcılar Risalesi) adlı kitabının olduğu ve türlü ilimlerle ilgili 114 parça kitabının olduğu gibi bilgiler verilmiştir (Baytur, Tömür 1982: 53-54). Dördüncü müzik üstadı olarak **Mevlânâ 'Alî**'nin ismi geçmektedir. Aynı zamanda bu kişinin *Aslu'l-vesil* (vesilin kökü) ve *Murtâz* (nefisten geçen) gibi kitaplar yazdığı, Çöl-İraq Mukamını ve *Dutar* adlı çalgıyı icad ettiği bilgileri yer almıştır. (Baytur, Tömür 1982: 54). Beşinci Müzik üstadı olarak **Hoca Şehâbe'd-dîn**'e yer verilmiştir. Aynı zamanda bu üstadın birçok risale yazdığı ve 200'den fazla talebe yetiştirdiği bildirilmiştir (Baytur, Tömür 1982: 54). Altıncı müzik üstadı olarak **'Abdu'llah Mervatit**'e yer verilmiştir. Kendi zamanında çok ünlü müzisyenlerden olduğu, iyi risaleler yazdığı ve H. 881 (M.1476) yılında Hisar vilayetinde defnedildiği bilgileri verilmektedir (Baytur, Tömür 1982: 54). Yazar yedinci müzik üstadı olarak **Mevlânâ Nure'd-dîn Abdu'r-rahmân Câmî**'ye yer vermiştir. Aynı zamanda Câmî'nin *tambur, setar, qalun* gibi çalgıları çalabildiği ve Acem Mukamı ve bu mukamın iki Merğul'unu icad ettiği, müzik ilmi hakkında *Risale-i Devvar* adlı bir kitap yazdığı H. 898 (M. 1492-1493) yılında 79 yaşında Horasan'ın Herat şehrinde vefat ettiği bilgileri verilmektedir (Baytur, Tömür 1982:54-55). Yazar sekizinci müzik üstadı olarak **Emîr Nizâmu'd-dîn 'Alî Şîr Nevâ'i**'ye yer vermiştir. Aynı zamanda müzik ilmini güzel öğrendiği, her gece setar, tambur çalarak kendi yazdığı gazeller ile birleşip sarhoş olduğu, Neva adlı bir mukamı icad ettiği ve H. 843 (M. 1439) Haziran ayında dünyaya geldiği, 63 parça kitap yazıp H. 906 (M.1500) yılı Hirat şehrinde sekte(beyin kanaması) hastalığı sebebiyle vefat ettiği gibi bilgiler verilmektedir (Baytur, Tömür 1982: 56). Dokuzuncu müzik üstadı olarak **Muhammed H'ârezmî**'ye yer vermiştir. Onun müzik ilmi üzerinde çok çaba gösterdiği ve birçok risale yazdığı ve M. 1448. yılında

vefat ettiği bilgisi yer almaktadır (Baytur, Tömür 1982: 56). Onuncu müzik üstadı olarak **Mevlânâ Nu'mân Semerkand**'a yer vermiştir. Hafız olduğu, güzel şarkıcı ve (dilkeş, dost) çalgıcı oduğu, H. 865 (M.1461) yılında vefat ettiği ve müziği tarikatla bağdaştıran *Mi'râcu's-sâlikîn* adlı bir kitap yazdığı hakkında bilgi verilmektedir (Baytur, Tömür 1982:56-57). Onbirinci müzik üstadı olarak Mevlana Sâhip Belhî'ye yer vermiştir. Bu müzisyenin *Tambur*'u sihirli bir üslupta çaldığı ve M. 1440. yılında vefat ettiği gibi bilgiler verilmektedir (Baytur, Tömür 1982: 57-56). Onikinci müzik üstadı olarak **Şeyh Safâyî Semerkandî**'den bahsetmiştir. Onun çalamadığı çalgı ve bilmediği makam ahenklerinin olmadığı, *Neş'et-i Mûsikî* adlı bir risale yazdığı ve H. 869 (M. 1464-1465) yılında vefat ettiği bilgileri verilmiştir (Baytur, Tömür 1982: 58). Onüçüncü müzik üstadı olarak da Uygur On İki Mukam'nın düzenlenmesi için katkıda bulunana meşhur müzisyen **Kadîr Han Yarkendî**'ye yer vermiştir. Tarih boyunca onun gibi hoş sese sahip olan kimsenin olmadığı, Irak, İnan, Tebriz, Harezmi, Semerkand, Encan, İstanbul, Keşmir, Belh, Şiraz gibi uzak şehirlerden müzik öğrenmeye gelen talebeleri olduğu; Rebabı, Heştar'ı (sekiz telli bir çalgı aleti) icad ettiği, *Dîvân-ı Kadîrî* adlı kitabı yazdığı Visal adlı bir makamı icad ettiği gibi bilgiler verilmektedir (Baytur, Tömür 1982: 58-59). Ondördüncü olarak **Pehlivân Muhammed Kuştengir**'e yer vermiştir aynı zamanda Kuştîngîr'in şair ve nağmeci olduğu, türlü şarkılar, sözler, ahenkler icad ettiğini; icat ettiği makam ahenklerinden birinin de *Çehâr zârb* olduğu; tüm üstadların ahenklerinden iyi ve hoş olan bu makamın ahenginin hızlı bir şekilde yayıldığı, *Çahar zârb* ve *Çehârgâh* mukamlarını icat ettiği; bunların içinde meşhurları Muşavrek, Bayadek ve Çehârzârb, Dûgâh, Segâh, Çehârgâh, Pencigâhlar olduğu, bu mukamların batı ve doğuda meşhur olduğu bilgileri bulunmaktadır (Baytur, Tömür

1982: 59-61). Onbeşinci müzik üstadı olarak **Mevlânâ Lutfî**'ye yer vermiştir. Nağme yönünden, Kadirhan gibi güzel nağmeci olduğu ve H. 878 (M. 1473) yılında vefat ettiği bilgileri verilmiştir (Baytur, Tömür 1982: 64). Onaltıncı olarak **Yûsuf Sekkâkî**'ye yer vermiştir ve Sekkâkî'nin Bayat adlı mukamı icad ettiği bilgisi verilmiştir. (Baytur, Tömür 1982: 64). Son, onyedinci olarak On İki Mukamın bir araya gelip düzenlenmesi için katkıda bulunan **Melîke-i Âmannisâ Hanım** (Sultan Abdureşithan'ın eşi) yer almaktadır. Aynı zamanda meşhur şair ve müzisyen olduğu ve Abdureşithan ile nasıl tanıştığı gibi tarihi bilgiler ve *Dîvân-ı Nefisi* adlı kitap yazdığı, hatun-kızlara yol göstermek konusunda *Ahlâk-ı Cemîle* (güzel ahlak) adlı kitap yazdığı, *Şurûhu'l-kulûb* adlı risale yazdığı, şairlik ve hattatlık, nağme ilminde bu kitap gibi önemli kitapların az olduğu, 'işret-engiz adlı bir mukamı da **Âmannisâ Hanım**'ın icad ettiği gibi önemli bilgiler verilmektedir (Baytur, Tömür 1982: 65-67).

Uygur tarih âlimi ve şairi olup, birçok kıymetli eserleri yazmış olan ve Uygur medeniyetine büyük katkıda bulunmuş olan Molla Musa binni Molla İsa Hoca Sayramî'nin (1836–1917), *Târîh-i Hamidî* eserinde ise Sultan Saidhan'ın oğlu Abdureşithan'ın müziğe olan ilgisi hakkında bilgiler bulmak mümkündür. Bu eserde Abrurreşithan hakkında şunlar yazılmıştır:

“Sultan Saidhan (1532–1533) Yarkent'e defnedildikten sonra, oğlu Abdurreşithan tahta oturdu. Bu şecaat ve din konusunda yüksek bir sultandır. Aynı zamanda fâzıl bir şair olup Farsça, Türkçe nazımları iyi söylerdi. **Müzik ilminde sanki Pisagorus** gibiydi. “**İşret Engiz**” mukamını icad etti. (Batur1986:125).

Tevârîh-i Mûsikiyyun eserinde “İşret Engiz” Mukamının Amannisahan tarafından, *Târîh-i Hamidî* adlı eserde ise bu mukamın Abureşithan tarafından icad edildiği bilgileri yer almaktadır. Bugüne kadar yapılan araştırmalar bu iki eserde

geçen bilgilerle şöyle varsayımlar geliştirmişlerdir; bunlardan biri Abdurreşithan'ın Amannisahan'a aşık olup onu nikahına aldığı bilgisinin mantıklı olduğudur. Diğer bir varsayım ise Amannisahan'ın icat ettiği bu mukamı kocası Abdürreşit Han'ın kendisi icat etmiş gibi göstermiş olduğudur. (Baytur, Tömür 1982: 13).

2. Bölüm Uygur Türk “Müzik” Terminolojisi

2.1. Eylemler

ahañğa salmaq f tekist (şiiir)ni ahañğa maslaşturup naxşa halitige keltürmek/ şiiirleri şarkı haline getirmek. **O öziniñ qoşaqlarini ahañğa sélip, naxşa qilip éytatti/ O kendisinin koşuklarını ahenkleştirerek şarkı hâline getirip söylüyordu.*(UTİL I 196b).

akkordlaşmaq f yuqiri-tövenliki ve avaz isimi her xil bolğan bir qançe avazlar öz ara birleşmek; akkordlar muzikidiki başqa amillar bilen maslaşmak/ yüksek ve düşük tonlardaki ve farklı adlardaki seslerin (notalar) birleştirilmesi; müzik aletlerinin akortlarının toplu bir şekilde uyum sağlaması (UTİL I 145b).

akkordlaşturmaq f akordlaşturulğan muzika/ akortlaştırılan müzik. (UTİL I 145b).

bezme qurmaq f oyun-külke, koñullük söhpet, ziyapet oyuşturmaq, ötküzme/ oyun, hoş olan sohbet hazırlamak: **Meşur, bugün üç vaq tamaqta pitir manta yidim, keçte mihman boldum, bezme qurup köñül açtim,-dep oylaytti içide/ Meşur, içinde, bugün üç defa pitir mantı(mantının bir türü) yediğini, misafir olduğunu bezme kurarak gönül açtığını düşünüyordu. *qollarni kötürduq ussulğa, yene, başqidin birilduq naxşa-qoşaaqqa. quruldi bezmeler, uruldi çavaq, tembürler sayrıdı “ecem”, “oşaaqqa”/ ellerimizi kaldırdık dans etmek için, yine tekrardan şarkı ve koşuğa verdik kendimizi. Kuruldu bezmeler, alkışlar vuruldu, tambu ile “ecem” ve “oşaaq”a çalındı. (UTİL I 431a).*

cañ urmaq f cañ çalmaq / cañ adlı çalgıyı çalmak. **Eziz dep atalğan altun böşüküm, seni dep bu oğluñ cénini béridu, anlığın cañ urup soqar yürükim, yene şu naxşini éytqum kilidu./ Aziz diye adlandırılan altın beşikim. Seni diye bu oğlun canını verir, dinle cañ vurarak kalbim hareketlenir, yine şu şarkıyı söyleyesim geilir. (UTİL II 519a)*

çalmaq I f (1) çalğu esvaplırını urup, çekip, bisip pülep, sürkep avaz çiqarmaq/ çalgı aletlerini vurarak, çekerek, basıp üfleyerek ses çikarmak: saz çalmaq, dutar çalmaq, garmon çalmaq/ saz çalmak, dutar çalmak, akordeon çalmak. **İki nan tapsa birini dap çaptu/ İki ekmek bulsa birini def (olarak) çalar(makal).* (2) çalğu esvaplıridin melum ahañ yaki ritimge ige küy hasil qilmaq / çalgı aletlerinden malum ahenk veya ritme sahip müzik yapmak. *Qini yigitler baş pedige çalayli/ Hadi yiğitler baş perdeye çalalım.* **Özi bilgençe çilip ketti o. ésilip maña külüp ketti / Kendi bildiği kadar çalıp gitti. sarılıp bana gülüp gitti.* (UTİL II 661a).

çekip çalmaq: çekerek çalmak. (Bkz. (UTİL II 661a)

çeliş II (çalmaq I) piiliniñ bir xil isimdaşı / “çalmaq I” fiilinin ismi. (UTİL II 743b).

darañlimaq f “tarañ” qilğan avaz çiqarmaq, “tarañ” qilmaq/ “tarañ” diye ses çikarmak: *Dap tarañliğan, işek hañriğan yerde yürüptu (makal).*/ Def vurulan, eşek anıran yerde bulunmak(makal). **Tosattin siritta dap tarañlap neğme küyi yanrıdi/ Birden dışarıda defin “tarañ” diye sesiyle nağme sesleri duyuldu.* (UTİL III 10b).

garmonileşmek f özara mas ahañdaş, muvapiq halette kelmek, uyğunlaşmaq (muzika heqqide)/ kendi aralarında ahenkdaş ve muvafık hale gelmek, uygunlaşmak. (UTİL IV 785b).

merğulatmaq f muzikida, asasen baş barmaq bilen, birinci barmaq arlıqını yiqinlaşturup barmaq qollarını tar üstüdin tövenge ve yuqırığa yinik heriketlendirüp nahayiti tizlik bilen ulimaq ve titirtmek; merğulitip çalmaq./müzikte, telli çalgıları çalarken başparmaq ve işaret parmaklarını birbirine yaklaştırıp, telleri çok hafifçe ve süratli olarak titretmek. *Margulatarak çalmak.* **Ravap çalğınımızda zexmekni adette köprek yalañ uruş, qoş uruş, merğulitip (titirtip)uruş ve başqa hildiki uruşlarğa işlitimiz.*/Rebap çalarken mızrapı genelde ahenk vurmak, çift vurmak, titreterek verma(merğullu vurmak) ve başka vurma şeklinde kullanıyoruz. **Uniñ dutar çalğandiki haliti şundaq ceziblik idiki, pede basqan qolliri kişige taştin taşqa sekrişen kiyikni esletse, merğulitip qol uruşliri meyin şamalda lerzan silkinivatqan tağ güllirini eslitetti./ Onun dutar çaldığı hali çok etkilicydi, meğullatarak el vuruşları, insana hafif rürgarlarda sağlanan güller’i hatırlatıyordu.* (UTİL V 101a).

meşrep qilmaq f meşrep ötküzmek/ meşrep düzenlemek: *eslide bu yer olarniñ meşrep qilğan cayi iken./* aslında burası onların meşrep düzenleme yeriymiş.(UTİL V 128b).

muqam çalmaq f saz bilen muqamni orundimaq / saz ile makam icra etmek: *Fârâbî hem Qidir, Nepsi muzika dersini verse, muqam çalsa bunıñdek yoq cahanda söhpiti, xuştar./* Fârâbî ve Kedir, Nepsi müzik dersi verirse, makam çalarsa yoktur bunun gibi hoş olan söhpet. (UTİL V 234a).

nağra çalmaq f iki tal çoka bilen nağırni ritimlik urup, bir xil ahañ peyda qilmaq, nağırni ritimge keltürüp urmaq/ iki dal çubuk ile nârayı ritimli vurarak, bir ahengi ortaya çıkarmak, nârayı ritime uydurarak vurmak: Daq bilen qağ nağırini nahayiti ustuluq bilen çilivatatti./Def ile nârayı çok güzel çalıyordu. (UTİL V 342b).

nava eylimek—nava qilmaq/ neva eylemek, şarkı söylemek. (Bkz. UTİL V 356a).

nava qilmaq (1) küylimek, naxşa iytmaq/ şarkı söylemek: *sazendiler bolsa, közliri qizğa bend bolğan halda, sazlrini sayritip, cininiñ bariçe naxşa oqup nava qélişatti./* sazcular ise, kıza bakarak, sazlarını hareketlendirip, bütün güçleriyle şarkı söylüyorlardı. **Atañdin qalğini birdin teverük ol satar boldi, nava qildiñ satariñni çélip şamuşehar, tünde/* Atandan sana kalan bir satardır, şarkı söyledin satarını çalarak şehirler arasında ve gecelerde. (2) sayrimaq, ünlimek, avaz çıkarmaq/ ses çıkarmak, cıvıldaşmak (UTİL V 356a).

naxşa éytmaq: şarkı söylemek. (Bkz. UTİL V 333a)

naxşa yığilimaq: şarkı yenilemek. (Bkz. UTİL V 333a)

neğme qilmaq saz çalmaq, saz çélip naxşa iytmaq/ saz çalmak, saz çalarak şarkı söylemek: *Supa üstide bir qiri sazende oturup, satar bilen neğme qilivatatti./* Kaldırım üstünde bir yaşlı sazcu oturarak, satar ile nağme söylüyordu. (UTİL V 375a).

nezmileştürmək f nezmə şəkliyə, nezmə halitigə kəltürmək/nəzım şəklinde, nəzım şeline gətirmək: *Nezmileştürdüm aran bir betni kiçələp, sizgə sundum hem oni, yoq qilçe perdez saxta kir./* Nəzımlaştırdım zordə bu bir sayfayı gecelerde, sizə sundum onu, bundə yoktur hiç sahtelik. (UTİL V 370b).

pede yökimək 1) çalğı esvaplarını birer nəxşiğə çəlivitip turup başqə bir nəxşiğə özgertmək; nəxşini yəñiliməq/ müzik aleti ilə şarkı söylerkən şarkıyı bitirincə arə vermedən başqə bir şarkıyı söylemək; şarkıyı yeniləmək. (UTİL I 677b).

pede çaqmaq çalğı esvaplıridiki pedilər inçike-tom ornitelip qalğanliqtin bisilğan tar başqə pedigə tigip qalmaq/ çalğı aletlərindəki perdələr incə ya də kalın yerleştiğindən tel başqə bir perdeyi etkilemək: **Rəvapniş pediləri upraş sevebidin pede çaqidihan bolup qaldı/* Rebabın adlı çalğımın perdələri yıprandığı için perdələr birbirini etkileməktədir. (UTİL I 677b).

peseymək <mz>, tavuş, notiniş ritim qaydisi boyiçə yuqiridin tövengə astıləp barmaq; tövənlimek (avaz, ahañ heqqide) / notanın ritim kuralına uyarak yöksektən alçağə inmək; pesleşmək (ses, şarkı ahengi hakkında) (UTİL I 690b).

pota salmaq f meşrep oyunliridə bir birigə potə sonup ussulğə tekliq qilmaq/ meşrep oyunlarında birbirinə kuşak sunarak dansə davət etmək: **Sarixan Anarxanni atayin Sultan Mamutqə körsetmekçi bolup, uni onimiğiniğə qarimay potə səlilp ottoriğə élilp çiqti/* Sarihan Anarhanı Sultan Mahmut'a göstərmək amacıyla, Anarhan'ın kabul etməməsinə rəğmən, kuşak sunarak onu dansə kaldırdı. (UTİL I 722b)

püvlep çalmaq: üfləyərək çalmək (Bkz. UTİL 232b).

sama salmaq (1) nəğrə və suneyhə tənkeş qilip sama ussulini oyniməq/ nərə və zurnayə eşlik edərək səmə dansı etmək: *bolup top top, içişip qent silip çay, sama səlilp deyişip olar hay hay./* grup grup olaraq, çaylarına şeker atıp, hay hay deyərək sama dansı yaptı. (2) İşan və oniş sopiliri oqulğan zikir və hökmetkə tənkeş qilip, ritimliq halda baş qolını silkip yənə tüzlinip, pirqirəp hərəkət qilmaq/ Sofilərin zikir yaparək ritimli bir şəkildə baş və ellerini silkeleyərək, diz üstündə durarak və dönərək hərəkət etmək: - *Apla, hiliqi işanim bolğan bolsa, bosuq akamniş toyidə sama silip pildirhuçtek pirqirəp biretti,- dedi qasim qizziq./* -Ay, şu sofi olsaydı,

Bosuq ağabeyimin düğününde dönerek sema yapardı, -dedi komik Kasım. (UTİL III 420a).

samağa kirişmek: sema dansı yaparken, kendinden geçmek. çalmak (Bkz. UTİL III 420a).

samağa çüşmek (1) nağra-sunayğa tenkeş qilip sama ussuli oynaşqa kirişmek, sama ussuli oynımaq/ nâra ve zurna sesine eşlik olarak sama dansı etmek: *Namazdin kiyin, yaşlar mesçit peştaqliri aldidida nağra-sanay muqamliriğa tenkeş qilip, samaha çüşüp kitidiğan çağlırimu bolup turidu.*/ Namazdan sonra, yaşlılar cami önüne nâra-zurna ile çalınan makamlara eşlik ederek, sema dansı yaptığı zamanlarda olurdu. * *Şad nağriçi nağra çalğan ögizide, pede yökkep türlük-tümen navağa. Sunay üni yanriğanda, camaet hiyit küniddek çüşkenidi samağa.*/ Mutlu olarak çatıda nağra çalan kişi, perdeyi değıştirir binlerce ahenge, zurna sesi çıktığında, başlanmıştır bayram gibi sama dansı. (2) İşan ve sopılar sama başlımaq, samağa kirişmek/ Sofilerin sema yapması, sema yaparken kendinden geçmesi. (UTİL III 420a).

sapayi çalmaq f sapayini qol bilen silkip yaki mürige urup melum ritimde avaz çiqarmaq/ sapayi adlı çalgıyı el ile silkeleyerek ya da omuzlara vurarak malum ritimde ses çıkarmak: *Qarisam bişiğa tüki çüşüp ketken eski tumaq, uçisiğa yolluq, aqirip ketken tonçe çapan, putiğa kona piyma kiyivalğan, yüzi qaridap, közliri oluruşup ketken 40 yaşlar çamisidiki bir Uyğur muzdek yerde sapayi çélip hedep allahha nale qilip olturatti.*/ Baktığımda, başındaki şapkasının tüyü düşen, üzerine çizgili, beyazlamış eski ceket giyen, ayağına eski ayakkabı giyen, yüzleri kararan, gözleri içine giren 40 yaşlar civarındaki bir Uygur, buz gibi soğuk yerde sapayı çalarak Allah'a içini döküyordu. (UTİL III 366a). Bkz. **sapayi**.

sapayi soqmaq f sapayi çalmaq/sapayi (adlı çalgıyı) çalmak: Bugün onıñ öyige kilidiğanlar nahayiti az boldi. bişiğa qara kulah kiyip, mürisige qutaz münğisi ésip, sapayi soqup kilidihanlarmu körülmidi./ Bugün onun evine gelenler az oldu, başına siyah şapka takan, omuzlarına koçboynuzu asıp, sapayi çalanlar da gelmedi. **Maylişip ketken eski tumiqini közigiçe basturup kiygen hiliqi kişi on qedemçe dairini aylinip tinmay sapayi soqup yüretti.*/ Yağlanan eski şapkasını gözüne kadar indirip giyen şu kişi, on adımlık daireyi dönerek sapayi çalyordu. (UTİL III 366a).

sazlanmaq f: *satar, tembür birdek sazlinip, dapendiniñ barmaqlari dapni zuvañğa kirgüzgen de, hoyla bir-ikkidin kirip kelgen yalañtöş, yalañayaq bovaylar, ottora yaşliqlar bilen tolup ketti/ satar, tambur bir anda sazlanıp defçinin parmakları defi seslendirdiğinde, avlu, birer ikişer giren şapkasız, yalın ayak dedeler ve orta yaşlılar ile doldu. (UTİL III 385b).*

sazlaşmaq f: *sazendiler sazlarını sazlaşıp, dapniñ çekilişi bilen sazni başlıdi/ sazcılar sazlarını ayarlayıp, defin vuruşuyla birlikte saza başladılar. (UTİL III 385a).*

sazlatmaq f: *o özi yaxşı dutarçı bolsimu köprek dutarni maña sazletatti/ o kendisi dutarı iyi çalmasına rağmen her defasında dutarı bana çaldırırdı. (UTİL III 385a).*

sazlımaq f. muzika esvaplarının tar simlirini öz ara mas qılıp toğurlımaq, uyum sağlamak; saz qılmaq/ müzik aletlerinin tellerini akord edip düzeltmek, uydurmak; saz çalmak: *Ayal ruslinip, pükiniñ olturup barbitni qoliha aldi ve oni titirep turğan qolliri bilen sazlıdi/ Kadın toparlanıp, diz üstü olturup, babutu çalmaya başladı. *Seburi çekende dutar tarini, Sekkaki qalunni sazlıdi belen. Ğiribi qilhanda ravabni teñkeş, sazlarniñ tilidin töküldi çimen/ Sabri dutar'ı çalarken, Sekkaki kanunu çaldı, Hirip rebabı onlara eşlik etti, sazlarnın dilinden döküldü çimen. (UTİL III 385b).*

teñkeş qılmaq f maslaşturmaq, layıqlaşturmaq/ uydurmak, uyum sağlamak: **Yiqinqi künlerdin boyan, Barat nedindur bir dap tipip kilip, taşvayğa teñkeş qilip çilip, onuñha tiximu coşqunluq tüs kergüzdi/ yakın günlerden itibaren, Barat bir def buldu taşway'a def'i uydurarak çalıp, bu müzik'e bir güzel katkıda oldu. (UTİL II 175a)*

teñşimek f teñkeş qılmak, sazlımaq/ birkaç kişi beraber saz çalarken bir birine uyum sağlamak. **Yigit ravapni ilip teñşidi, andin gilini qirip naxşini başlıdi/ Yiğit rebabını (çalğı aleti) eline alıp ayarladı sonra boğazını temizledi, şarkıya başladı. *O küni keldi yene müñ tiñşidi, neyge öz köñül küyünü teñşidi. Bir hazada ornidin turğanidi, ni üçündür arqasığa yanmıdi/ O gün geldi ve sesi ayarladı, neye kendi gönül ritmini uydurdu, bir aralık kalkmıştı, ne içindir arkasına dönmedi. (UTİL II 173b).*

tiriñlimaq f nıpiz mital yaki sim tarlardın “tiriñ” qılğan avaz çıqarmaq/ inci metal ya da sac tellerden “tiriñ” diye sesi çıkarmak: “tiriñ-tiriñ” qılmaq/ “tiriñ-tiriñ” diye sesi çıkarmak. **Ravabım tiriñlaydu, tari altunmikin, toyimiz qizzip ketti qelbimiz*

yalqunmikin./ Rebabım “tiriñ” diye ses çıkarıyor, teli altından yapıldığı gibi, düğünümüz coştu, kalbimiz ateş gibi. (UTİL II 457b).

urmaq f (1) qol ya da bir nesre bilen zerbe bermek/ el ya da herhangi bir şey ile vuruş/darbe vermek. (2) bir nersige qattiq tekküzmek/ bir şeye sert dokunmak. (UTİL 1204b)

ussul oynimaq f muzika ya da ritimğa teñkeş qilip put-qoli ve bedinini heriketlendürmek/ müzik ya da ritime uydurarak el-ayağı hareketlendirmek: *Siz kimniñ dipiğa ussul oynavatqanliqinizni tixiçe bilmemsiz?/* Siz kimin define dans ettiğinizi hâlâ bilmiyor musunuz? (UTİL V 744a).

ussulğa tartmaq f ussulğa çüşüşke teklip qilip turivalmaq/dansa davet etmek: *Bireylen supiyeni ussulğa tatidu, supiyе şöhretke qaraydu./* Birisi Safiye’yi dansa davet etti fakat o Şöhret’e bakıyordu. (UTİL V 743b).

ussulğa çüşmek f ussul oynılvatqan sorunda ussulğa kirişmek/dans edilen yere çıkıp dans etmek, dansa kalkmak: *her küni keşliki bizniñ işikimizdin kişiler üzülmeydu, bezi kişiler biz bilen naxşa éytip ussulğa çüşüp kitidu/*her akşam kapımızın önünden birçok insan geçer, hatta bazıları bizimle beraber dansa kalkar. (UTİL V 743b).

ussulha salmaq (1) ussulğa çüşürmek, ussul oynatmaq/dans ettirmek, dansa kaldırmak: *Bir pul birip ussulğa salsa, on pul birip toxtatqili bolmas (makal)./* Bir para verip oynatsa, on para verip durduramaz. (makal). (UTİL V 744a).

yañrimaq f ünlük caranliq çıqmaq, caranliq anlanmaq, caranlimaq/canlı ses çıkmak, yüksek sesle duyulmak, yüksek seslenmek (UTİL 1384b)

2.2. Özneler

2.2.1. Çalgıcılar

balimançı i baliman çalidiğan kişi/ *baliman* adlı çalgıyı çalan kişi: **Bu qitimqi körekte balimançılarmu hili köp sannı igelleyti./* Bu seferki gösteride balimançılar çok sayıdaydı.(UTİL I402a).

barabançi i baraban çalğucu/*baraban* denilen müzik aletini çalan kişi: **Perhat başlanğuş mektepteki düy barabancisi idi*/ Ferhat ilkokuldayken baraban grubunun üyesi idi. (UTİL I 235b).

çalğucu i sazende; sazçı, muzikant/ sazende; saz çalan insan, müzik ile meşgul olan insan: *Oğlum ud sazınıñ meşhur çakğuşisi idi*. / Oğlum ud sazının meşhur çalgıcısıydı. (UTİL II 660b).

dapçi i dap çalédiğan, dap çelişni yaki dap yasaşni kesip qilidiğan kişi / def çalan, def çalmayı veya def yapmayı kendisine meslek edinen kişi: *neq şu çağda imir dapçi kirip keldi*/ tam şu vakitte İmin defçi girdi. **Oyun allıqaçan başlinip ketken bolup, sehnide qeddi qamiti kilişken bir qız xuddi tal-çiviqtek igilgen halda, dapçi yigitniñ ritimliq çélivatqan dipiğa teñkeş qilip şox ve nepis heriketler bilen “üzümçilik ussuli” ni icra qilivatatti*. / Oyun çoktan başlanmış olup, sahnede çok güzel bir kız defçi yiğitin ritimli çalan define eşlik ederek dal gibi eğilerek nefiz areketleriyle “üzümcülü dansı”nı yapıyordu. (UTİL III 2b).

dombaççi i dombaç çalidiğan adem/ davul çalan kişi: *Bu bir meydan çoñ ceñ deptu yılan paqiğa, sendek dañliq dombaççidin birsi bolmisa bolmaydu deptu*. / Bu bir meydan savaşı demiş yılan kurbağaya, senin gibi meşhur davulcu olmadan olmaz. (UTİL III 124b).

dombiriçi i dombira çalğucu/ dombira adlı çalgıyı çalan kişi: *O usta dombiriçi*. / O usta dombıracı: *Bir azdin kiyin dombirici yigit carqin sehnige çiqti*. / Bir azdan sonra dombıracı delikanlı Carqin sahneye çıkar. (UTİL III 111b).

dutarçi i (1) dutar çalidiğan kişi/ dutar adlı çalgıyı çalan kişi: *Yeken’lik dutarçi yigit Şahabidinniñ ornidin turup Lutpullaniñ aldiğa kélip, tonuşluq bérip körüşişçi köpçilikniñ külkisini üzüp qoydi*/ Yarkentli dutarcı yiğit Şehabeddin’in yerinden kalkıp Lütfullah’ın yanına gelip kendisini tanıtip görüşmesi, birçoğunun gülmesini kesti. (2) dutar yasiğucu yaki satquçi kişi/ “dutar” adlı çalgıyı çalan ya da satan kişi. (UTİL III 118a).

ğicekçi i ğicek çalidiğan adem/ğicek adlı çalgıyı çalan kişi. (UTİL III 914a).

gitarçı i gitar çalğucu, gitar çaldığan sazende/ gitar çalan kişi. (UTİL IV 876a).

iskiripkiçi i iskiripka çalğan kişi, iskiripka çalğucu sazende/iskiripka adlı çalgıyı çalan kişi.: *Adil senet bölümünin muavin başlıqi bolup, o yenila sehnige çiqış salahitige ige iskiripkiçimiz./* Adil, sanat bölümünün başkan yardımcısıdır. Fakat yine de İskiripçi olarak sahneye çıkabilir. (UTİL VI 256a).

kanayçı i (1) kanay çalidiğan adem, signalçı/ *kanay* çalan kişi: İtişiş eñ axırqi dericigiçe kücüyüp, vogzalha yiqinlaşqanda, şitab caylaşqan bir vagon aldida kanayçı ciddi yiğilişqa çaldı./ Silah sesleri çoğalıp, tren istasyonuna yaklaştığında vagon önünde kanay çalan asker kanayı çalarak sinyal verdi. (UTİL IV 513a).

leperçi i leper iytidığan artis/leper (şarkılı dans yapan) yapan sanatçı. (UTİL 987a)

muzikiçi i (1) çalğuş esvabi yasaydığan kişi, muzika ustisi/ çalğı aleti yapan kişi, müzik ustası (2) muzika çalğucu sazende, muzikant/ müzik aleti çalan kişi; müzisyen: *Taş devride içkiri ölkilerde oynalğan köpligen Xinjiang ussulliri muzika neğmiliriniñ nami bilen yaki muzikantçılarniñ nami bilen atalğan./* Taş devrinde Çin'de oynanan Xinjiang dansları müzik nağmelerinin adı ile ya da müzisyenin adı ile adlandırılmıştır. (UTİL V 219b).

nağırçı i nağra çalğan kişi, nağra çelişqa usta adem/nâra adlı çalan kişi ve nâra çalmada usta kişi: *Nağriçilar orunlaştı dönlerge, yañrap turdi muñluq, güzel bir nava, destixanlar yiğilğanda, pütün el şadxoram qildi oyun ve sama/* Nâracılar yerleşti tepelere, duyuldu güzel bir ahenk, sofralar toplandığında, oyun ve sema oynadı bütün halk.(UTİL V 343a).

ravapçı i ravap çelişni kesip qilğan yaki ravap çalidiğan kişi/ ravap çalmak mesleği olan ya da ravap çalan kişi: *taşvayniñ şagiritliri, yiraq-yiqin yiza qışlaqlardin kelgen neççe onliğan ravapçı taşvayniñ cinazisi aldida ravap çilip mañdi./* Rebab adlı çalgıyı çalan ya da mesleği rebab çalma olan kişi. **Bu etirapta yene ravapçılar, oğlaq ussuli oynatquçılarmu bar idi./* Bu etrafta ravapçılar ve keçi dansı yapanlarda vardı. **Bu ceryanda gundixanidiki pütün mehbuslarğa onuñ Qeşqer şehri ve yiza-qışlaqlarda şöhret qazanğan yaş ravapçı Taşvay ikenliki melum boldi./* Bu ceryanda

hapishanedeki tüm mahpuslar onun Kâşgar şehri ve köylere meşhur olan rebapçı Taşvay olduğunu öğrendi. (UTİL III 214b).

royalçi i pianinoçi/ piyano çalan kişi: *Siz digen naxşıçı, royalçi, garmonçi, biz sizniñ aldiñizda hişnime emes;-dep Adilege çaqçaq qildim/* Siz şarkıcı, piyanocu, akordionyonco biz sizin önünüzde hiçbir şey değiliz diye Adile’ye şaka yaptım. (UTİL III 259a).

sapayıçı i sapayi çalğuçı kişi/ sapayi adlı çalgıyı çalan kişi. (UTİL III 366a).

satarçı i satar çalğuçı kişi / satar adlı çalgıyı çalan kişi: *Cim bolar çayxana içimu, satarçı muqamni başlısa. Can-cini irir simabdek, melike pinhanda aqlısa/* Sessiz olur çayhane içersi, satarçı makamı başlısa. Canının içi cıva gibi erir, melek yalnız duyarsa. (UTİL III 368b).

sazçı i saz çalğuçı kişi, sazende/ saz çalan insan, sazıcı: *Tilvizordin birni alduq, her axşimi tilvizor körgendila, yene bir xoş xever, özlirinimu pişqedem sazçı dep iştin sirtqi senet gurupimizğa tizimliduq/* Bir yeni televizyon aldık. Her akşam televizyon seyrediyoruz. Başka bir iyi haber de, sizi sazıcı olarak kendi sanat gurubumuza aldık. (UTİL III 385a).

sazende i (F) bir yaki bir qançe sazni mukemmel çelişni bilidiğan kişi, sazçı, muzikant/ bir ya da birkaç sazı mükemmel çalmayı bilen kişi, sazıcı, müzisyen: *Zikri elpatta usta sazende bolup, ğulcada tuğulğan. O bir qatar şox ve yiqimliq naxşa ahañlırini işlep çıqti. muqeddime, dap, neğme, dastan, merğulliri bilen qoşulup bir yürüş qilip iytilğan “ ruxsari muqami” oniñ keñ tarqalğan ve köp iytilğan meşhur icadi emgekliridin biri./* Ünlü sazıcı Zikri elpatta Ğulca’da doğdu. O birkaç şarkının söz ve bestesini yaptı. Mukaddime, def, nağme, destan, merğuldan oluşan “ruxsari makamı” onun en meşhur eserlerinden biri. **Bağ ara sazende bulbul sayrisa çañ keltürüp, başqa eldin bir kélip quşlarmu mihman bolğidek./* Bağ-bahçelerde sazıcı bülbül ölse, başka yerlerden kuşlar oraya misafir olmaya gelse. (UTİL III 385a)

sunayçı i sunay çalidiğan kişi/zurna çalan kişi: *Bala, sunayçiniñ keynige ötüp, xaltisiniñ boş qalğan yirini tizi astığa qoydi-de, yükünüp olturup ravabini qoliğa aldı*

ve uni çélişqa başlidi./ Çocuk, zurnacının arka tarafına geçip, çantasını altına aldı, sonra ravabını eline alarak ve çalmaya başladı. (UTİL III 594a).

tamburçi i tembur çalğuçi kişi/ tambur çalan kişi (insan): **Musa çoruq:- vay siz Mosa akamniñ hiliqi temburçi oğlu Qadirmu?- dep soridi/* Musa çoruq:- siz Mosa ağabeyin tamburcu oğlu Kadir mi?- diye sordu. (UTİL II 188a).

2.2.1.1. On İki Mukam Çalgıcıları

çalğuçi i sazende; sazçı, muzikant/ sazende; saz çalan insan, müzisyen: *Oğlum ud saziniñ meşhur çakğuçisi idi./* Oğlum ud sazının meşhur çalgıcısıydı. (UTİL II 660b).

dapçi i dap çalédiğan, dap çélişni yaki dap yasaşni kesip qilidiğan kişi / def çalan kişi (insan); def yapmayı kendisine meslek edinen kişi: *Neq şu çağda imir dapçi kirip keldi./* Tam şu vakitte İmin defçi (def çalan kişi) girdi. **Oyun allıqaçan başlinip ketken bolup, sehnide qeddi qamiti kilişken bir qız xuddi tal-çiviqtæk igilgen halda, dapçi yigitniñ ritimliq çélivatqan dipiğa tenkeş qilip şox ve nepis heriketler bilen “üzümçilik ussuli” ni icra qilivatatti./* Oyun çoktan başlamış olup, sahnede çok güzel bir kız dal gibi eğilerek nefis hareketleriyle “üzümcülü dansı”nı yapıyordu. (UTİL III 2b).

dutarçi i (1) dutar çalidiğan kişi/ dutar adlı çalgıyı çalan kişi: *Yekenlik dutarçi yigit Şahabidinniñ ornidin turup Lutpullaniñ aldiğa kélip, tonuşluq bérip körüşşi köpçilikniñ külkisini üzüp qoydi/* Yarkentli dutarcı Şehabeddin’in kalkıp Lütfullah’ın yanına gelip görüştü, böylece etrafındaki insanların gülmesi kesildi. (2) dutar yasiğuçi yaki satquçi kişi/ “dutar” adlı çalgıyı çalan ya da satan kişi. (UTİL III 118a).

ğicekçi i ğicek çalidiğan adem/ğicek adlı çalgıyı çalan kişi.(UTİL III 914a).

nağırçi i nağra çalğan kişi, nağra çélişqa usta adem/nâra adlı çalgıyı iyi çalabilen kişi ve nâra çalgısını çalan kişi: *Nağriçilar orunlaştı dönlerge, yanrap turdi munluq, güzel bir nava, destixanlar yiğilhanda, pütün el şadxoram qildi oyun ve samal* Nâracılar yerleşti tepelere, duyuldu güzel bir ahenk, sofralar toplandığında, oyun ve sama oynadı bütün halk.(UTİL V 343a).

ravapçi i ravap çelişni kesip qilğan ya ki ravap çalidiğan kişi/ rebap çalmak mesleği olan ya da rebap çalan kişi: **Bu etirapta yene ravapçılar, oğlaq ussuli oynatquçılarmu bar idi./* Bu etrafta rebapçılar ve oğlaq usulü oyuncular da vardı. **Bu ceryanda gundixanidiki pütün mebuslarğa onun Qeşqer şehri ve yiza-qışlaqlarda şöhet qazanğan yaş ravapçi taşvay ikenliki melum boldi./* Bu cereyanda hapishanedeki tüm mahpuslar onun Kâşgar şehri ve köylere meşhur olan rebapçi Taşvay olduğunu öğrendi. (UTİL III 214b).

sapayıçi i sapayı çalğuçi kişi/ sapayı adlı çalgıyı çalan kişi. (UTİL III 366a).

satarçi i satar çalğuçi kişi / satar adlı çalgıyı çalan kişi: *Cim bolar çayxana içimu, satarçi muqamni başlısa. Can-cini irir simabdek, melike pinhanda anlısa/* Sessiz olur çayhane içi, satarçı makamı başlasa. Canının içi cıva gibi erir, melike yalnız duyarsa. (UTİL III 368b).

sazçi i saz çalğuçi kişi, sazende/ saz çalan insan, sazçı: *Tilvizordin birni alduq, her axşimi tilvizor körgendila, yene bir xoş xever, özlirinimu pişqedem sazçi dep iştin sirtqi senet gurupimizğa tizimliduq/* Bir yeni televizyon aldık. Her akşam televizyon seyrediyoruz. Başka bir iyi haber de, sizi sazçı olarak kendi sanat gurubumuza aldık. (UTİL III 385a).

sunayçi i sunay çalidiğan kişi/zurna çalan kişi: *Bala, sunayçiniñ keynige ötüp, xaltisiniñ boş qalğan yirini tizi astığa qoydi-de, yükünüp olturup ravabini qoliğa aldı ve uni çilişqa başlıdi/* Çocuk, zurnacının arka tarafına geçip, çantasını altına aldı, sonra rebabını eline alarak ve çalmaya başladı. (UTİL III 594a).

tamburçi i tembur çalğuçi kişi/ tambur çalan kişi (insan): **Musa çoruq:- vay siz Mosa akamniñ hiliqi temburçi oğlu Qadirmu?- dep soridi/* Musa çoruq:- siz Musa ağabeyin tamburcu oğlu Kadir mi?- diye sordu. (UTİL II 188a).

2.2.2. Oyuncular

artis i (R) (1) kino, tiyatir, sirik, qatarliq senet eserliride rol alğuçi şehis/ tiyatro, sinema ve sirik gibi sanat dallarında rol alan kişiler. **Aptonum rayonluq naxşa-usul*

ansanbiliniñ artisliri cenubi xin jiangğa oyun qoyğili ketti/Çin Uygur özerk bölgesi müzik grubunun sanatçıları güney Xin jiang'a turneye çıktılar.(UTİL I 63a).

artiska i (R) (1) kadın sanatçı. **O artiska boluşni çin koñlüdin arzu qilip melum bir heveskârlar senet ömikige qatnişip yüretti/ O kız sanatçı olmayı çok istediği için amatör bir gruba katılmıştı.(UTİL I 63a)*

baş naxşiçi <mz> koliktip orunlaydığan naxşa ya da omumi xorlarning başlanma qismi ve ya da ottura qisimda orunlaştuğan yalğuz kişilik naxşini orunluğuşu/ toplu ya da genel olarak söylenen şarkıların giriş ya da ortasında ya da sonunda tek başına şarkıyı söyleyen kişi (solist). (UTİL I 361b)

elneğmiçi i elneğme bilen meşğul bolıdığan, neğme qiliş işi bilen şuşullinidığan adem; neğmikeş/ nağme ile meşğul olan kişi; nağmeyi kendine meslek etmiş olan kişi. * *Namaz bamdattin keyin işiktin birinci bolup elneğmiçiler kérip keldi. toy-tökünniñ canlandurğuşisi bolğan bu kişilerniñ kərişi bilenla, bu öydin xoşal toy neğmisi yanraşqa başlıdi/ Sabah namazından sonra ilk olarak nağmeciler kapıdan girdi; düğünün şen şakrak olması için gerekli olan bu nağmeciler sayesinde bu evden mutlu düğün nağmeleri yayıldı. (UTİL I 297b).*

ğezelçi i ğezel iytidığan adem/gazel söyleyen insan: *Bu bazarda ğezelçiler, ravapçılar, it talaşturiğuşila işqilip xilmuxil adem bar idi./Bu pazarda gazel söyleyenler, rebap çalanlar, köpek dövüştürenler gibi çeşitli insanlar vardı. (UTİL III 882b).*

muqamçı i muqam iytquçı, muqam mahiri/makam söyleyici, makam ustası: *Metyaqup, muqamçiniñ ğicek çelişidin zoqlinip saqallirini lepilditip maqullaytti, onuñ biyitliri yiñi hem tesirlik idi./ Metyakup makamcının ğicek çalmasından zevk alarak sakallarını sallardı, onun beyitleri yeni ve etkileyici idi. (UTİL V 234a).*

naxşiçi i naxşa éytişqa usta, naxşini yaxşı éytidığan kişi / şarkı söyleyen insan, şarkıyı iyi söylebilen insan: *Naxşiçi bilen muzika çalğuşu obdan maslaşqandila, eñ yuqiri ünüm hasil qilğili bolıdu./ Şarkıcı ile çalgı çalan insan birbirine uyarsa çok güzel bir sonuç ortaya çıkar. * O hiliqi naxşiçi qizni yaxşı körüp qalğanidi/ O şu şarkıcı kızı sevmişti. (UTİL V 333b).*

neğmiçi i neğme qilidiğan kişi/nağme eden kişi: *Neğmiçilar qız köçürüş qoşiqini iytti./ Nağmeciler kız görme koşukunu söyledi. (UTİL V 375a).*

neğmikeş i (A+F) neğme qilidiğan kişi, neğmiçi/nağme yapan kişi, nağmeci: *Ziyapette hemme kişi şarap içip, usulçılarniñ nepis usullirini körüp, neğmikeşlerniñ yiqimliq, şox naxşilirini anlap huzur qilip köñül içiptu./ Ziyafette tüm kişiler şarap içerek, dansçıların nefis dans etmelerini seyrederek, nağmecilerin hoş, güzel şarkılarını dinleyerek huzur buluyordu. (UTİL V 375b).*

nezmekeş i nezme iytidigan, nezme oquydiğan kişi/ nazım söyleyen, nazım okuyan kişi: *Cineste levlik şehla közlük idi, külgünçek, ziba, şirin söz idi. kirpiği bostan, qaşliri kaman, idi ünçe çiş, sumbul çaç canan./ Kiraz dudaklı, şehla gözlü idi, güler yüzlü, nazik, şirin sözlü idi. Kirpiği bostan, kaşları keman, idi inci diş, sümbül saç canan. (UTİL V 370b).*

senemçi i senemge ussul oynığuçı/ senem dansını oynayan kişi: *Sigah seliqesi birlen qoşulsa meze qilar aşiq, iraq-cula senemçi qız-yigitlerni bayan eyley/ Segah makamı seliqesi ile birleşse mutlu olur âşık, iraq-cula senemci genç kızları ve delikanlıları beyan ediyim. (UTİL III 494b).*

senetçi i senetniñ birer sahesini igiligen ve şu iş bilen şuğullinidiğan kişi, adette nexşa-ussul seneti bilen şuğullanğan artis ve muzikantlar köprek közde tutulidu/ sanatın her hangi bir alanıyla ilgilenen ve mesleği olan kişi, genelde şarkı-dans alanında çalışanlar, müzisyen: *Anlisam hotuniñ köñlige yiqip qalğini bir senetçi, yaq, senetçidin işip çuşidiğan senetçi iken/ Duydum ki hatunun sevdiği bir sanatçı imiş, hayır, sanatçıdan da sanatçı imiş. * Üç yıl burun vilayetniñ senetçiliri bostanğa oyun qoyhili barğanda, o nazaret astida işlevatqanliqtin oyunnı körelmigenidi./ Üç yıl önce il sanatçıları turneye geldiğinde, o nezarette nöbetçi olduğu için gösteriye gidemedi. (UTİL III 493a).*

senetçilik “senetçi” söziniñ kesip nami/ “sanatçı” kelimesinin meslek adı: senetçilik qilmaq. senetçilik sitaji./ sanatçı olmak. * *Senetçilik oniñ ata kespi./ Sanatçılık onun ata mesleği. (UTİL III 493a).*

simfoniye orkistiri <mz> iskiripka, doxovoy, urğuluq çalğu qatarliq bir-birige oxşımaydiğan çalğu esvaplaridin teşkillengen bir qançe gurupniñ birlişişi arqiliq oyuşqan çoñ tiptiki orkistir/ keman, üflemeli çalgılar, vurmali çalgıların gruplar şeklinde bir araya gelmesiyle oluşan büyük orkestra. (UTİL III 712a).

ussulçi i ussul seniti bilen şugullanğan kişi/dans sanatı ile meşgul olan kişi: *Patem bolsa allıqaçan senet ehligi ve ussulçiğa aylinip qalğan idi*/Patem ise daha önce sanatçı ve dansçı olmuştı. (UTİL V 744a).

2.2.3. Dinleyenler

tamaşibin (F) birer tamaşa (oyun) körüş için kelgen kişi, tamaşa körgüçi/her bir oyun görmek için gelen kişi, oyun görücü/seyredici. (UTİL 267a)

2.2.4. Çalgı Yapımcıları

muzikiçi i (1) çalğu esvabi yasaydiğan kişi, muzika ustisi/ çalgı aleti yapan kişi, müzik ustası (2) muzika çalğuçi sazende, muzikant/ müzik aleti çalan kişi; müzisyen: *Tağ devride içkiri ölkilerde oynalğan köpligen Xinjiang ussulliri muzika neğmiliriniñ nami bilen yaki muzikantçılarniñ nami bilen atalğan.*/ Tağ devrinde Çin’de oynanan Xinjiang dansları müzik nağmelerinin adı ile ya da müzisyenin adı ile adlandırılmıştır. (UTİL V 219b).

2.2.5. Uygur Müzisyenleri

Amannisahan XVI. asra gelirken Saidiye Hanlığın (1513–1678) Sultan Abdurreşit Han zamanında Uygur makamları gelişmeye başladı ve cihanşümül muvaffakiyetlere erişmiş oldu. Amannisahan (1533–1567) ile meşhur makamcı Kadirhan Yarkendî tüm makamcıları başkent Yarkent’e toplayarak, uzun zamandır halk içinde yayılan ve okunan (söylenen) tüm makamları Uygur müzik kurallarına uygun olması şartıyla sistemli ve mükemmel bir şekilde her bir makamı üç büyük kısma ayırarak düzenledi (derledi, listeledi). Amannisahan Uygur müziğinde özellikle Uygur 12 makamının düzenlenmesinde önemli yere sahip olan müzisyendir. Amannisahan’ın edebî

mahlası ise “Nefis” olup *Ahlak-i Cemiliye*, *Şûru'l-kulûb* adlı eserleri yazmıştır ve “İşret Engiz” makamını ortaya çıkarmıştır. Amannisahan 34 (1567-1534) yaşında çocuğunu doğururken vefat etmiştir (İmin 1980: 84).

Ebû Nasır Fârâbî İslamiyet'ten sonraki Türk musikisi temsilcilerinden ilki Ebû Nasır Muhammet'el Fârâbî'dir (870–950). Farabî Uygur müziğın etkileyen tarihteki ünlü müzisyen, âlim, filozofdur. Ebû Nasır Fârâbî Asker Târhân Uzlûq ailesinde dünyaya gelmiştir. Fârâbî kendi vatanında esasî ilim ve halk folklor ilmini öğrenmiştir. İshak Recebof'un Fârâbî'nin Müzik Mirasları Hakkında, Muzeffer Mûhiddin Hayrullayiv'in *Fârâbî* eserlerine göre Fârâbî gençliğinde Ud (berbab), Ney, Tambur, Kanun (qalun) gibi çalgıları çalabilen güzel bir sazıcıdır. Fârâbî'nin zengin felsefe, tabiat ilmi, sanata ait olan eserleri sırasında müzik bilimine ait güzel eserleri olmuştur. Onlar: *Kitâbu'l-Musikû'l-Kebîr*, *Kitâbu'l Fi İhsail İqa*, *Kelâm fî Musikî*, *Kitâbu'l Mûsikî*, *İhsaul ulûm* kitabının müzikle ilgili olan kısmıdır. Farabî eserlerinin çoğunu Arap dilinde yazmıştır.

Fârâbî kendi eserlerinde müziği, çalgılı müzik ve sesli müzik (şarkı) diye ikiye ayırmıştır.

Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Musikû'l-Kebîr* adlı kitabı müzik tarihi sahasında büyük yere sahip olup bu kitap üç kısımdan oluşmuştur: Kitabın Mukaddeme kısmında Küy (ahenk), Küy'ün ortaya çıkması, onun çeşitleri, Küy yolları, ses gibi konular yer almıştır. Birinci kısmında Müzik, Nağme, Ritim konuları yer almıştır. İkinci kısmında Ud (berbab), Tambur, Rebap, Ney, Sunay (mizmar) gibi halk çalgıları yer almıştır. Üçüncü kısmında ise küy (ahenk) ortaya çıkarmak, ritim, çalgı, sesli müzik, büyük nağmeler yer almıştır (İmin 1997: 190-195).

Kedirhan Kadirhan Amannisahan'ın ustası olup Uygur müzik tarihinde meşhur müzisyendir. 12 makamın düzenlenmesinde büyük katkısı vardır. *Tevârih-i Mûsikiyyun* adlı kitapta Kadirhan'ın güzel sesli ünlü bir müzisyen ve şair olduğu, *Divan-ı Kadirî* adlı eserinin olduğu, Rebap (çalgısı) üzerinde çalıştığı, “Heştar” adlı 8 telli çalgı aletini icad ettiği, “Visal” adlı makamı icad ettiği, Horasan, Harezm, İran, İrak gibi yerlerden gelen müzik talebelerine ders verdiği ve 1571 yılında vefat ettiği belirtilmiştir (Baytur, Tömür 1982: 58)

Kaşgarlı Muhemmet Molla Karuşaň Meşhur mukamşinas Turdi Ahun'un babası Tevekkül Ahun'un talebesi olan meşhur makamcı Kaşgarlı Muhammed Molla Karuşaň Ahunum (1840–1910) İli bölgesine gidip 12 Makamın “Destan” ve “Meşrep” kısımlarını geniş kapsamda yayarak Uygur 12 Makamının devamı için katkıda bulunmuştur ve 40 senelik hayatı İli bölgesinde geçmiştir (Exmidi 1992: 295).

Kurban Ahun Dapçi 1886'de dünyaya gelmiş ve 1964'de vefat etmiştir. Karikaş (Hoten) yerli mukamının devam etmesi için katkıda bulunmuş bir müzisyendir (İmin 1997: 318).

Rehim Meşrep XVIII. yüz yılında yaşayan ünlü şair ve müzisyendir. O, *Divani Meşrep*, *Ma'na-i Nûr* gibi eserleri yazmıştır. Onun güzek şiirleri On İki Mukam'da günümüze kadar kullanılmaktadır. 1657. yılında Kâşgar'da dünyaya gelmiştir ve 1711. yılında Apağ Hoca tarafından öldürülmüştür (Exmidi 1992: 295).

Sucup Sucup Kuzey Zhu (cu) (M.577–581) ve Sui sülalesi (M. 581–618) zamanında yaşayan Kuçalı meşhur müzisyen olup, Uygur müzik tarihindeki şimdiye kadar ortaya çıkan en eski müzisyendir. Sui-name. Muzika tezkiresi” (Suiname Müzik Tezkiresi), Zhu-name (9. cilt). Kamusname (146. cilt) gibi tarihî kitaplarda yazılmıştır. Bu kaynaklarda Sucup'un M.VI'de yaşadığı, M. 568'de Chang'an'da ordu müzik okulunda usta olduğu ve orada “12 ahenk ritim kanunu”nu icad ettiği ve “müzik piri” ünvanına sahip olduğu belirtilmiştir (Sayrami 1993: 39).

Sultan Abdureşithan Sultan Abdureşithan (1569–1510) Amannisahan'ın eşi Yarkent hanlığının (1513–1618) sultanıdır. Mukamın düzenlenmesinde katkısı olmuştur. Sultan Seidhan'ın büyük oğludur, babası vefat ettikten sonra babasının yerine ikinci sultan olarak oturmuştur (Exmidi 1992: 295).

Sultan Seidhan Sultan Seidhan (1533–1490). Mirzaheyder'in *Târîh-i Reşidî* adlı eserinde Sultan Seidhan'ın Ud, Satar, Ğicek, Çartar gibi çalgıları çok güzel çalabildiği yazılmıştır (Denison, Karatay 2006: 305).

Tevârih-i Mûsikiyyun adlı kitapta Farabi'nin “Rak”, “Uzzal”, “Uşşak” makamlarını oluşturduğu yazılmıştır. Ama rivayet ve efsane şeklinde yazılan bir kitap olduğu için bunun gerçeklik payı hakkında şüphe de vardır (İmin 1997: 190-199).

Tevekkül Ahun Tevekkül Ahun (1843–1931), Turdi Ahun'un babasıdır. Meşhur müzisyen, mukamcı olup, Kaşgar'da doğulmuştur. Uygur müzik çalgılarının hemen hemen hepsini güzel çalabilen ve 12 mukamın devam etmesi için katkıda bulunan ünlü sanatçıdır (Exmidi 1995: 340).

Turdi Ahun Turdi Ahun Uygur müzik tarihindeki önemli şahıslardan biridir. O 1881. yılı mayısta Doğu Türkistan'ın Kaşgar (Yiñisar) bölgesinde dünyaya gelmiştir. Babasının eğitimi altında Uygur çalgılarını çalmayı ve mukam söylemeyi öğrenmiştir. Sonra babasına yardım etmeye başlamıştır. Babası mukam söylerken Turdi Ahun da söylenen mukama uydurarak def çalmıştır. Def çalma işini dört sene devam etmiştir. Turdi Ahun 20 yaşına geldiğinde “On İki Muqam” nağmelerini öğrenmeyi becermiştir. Uygur çalgılarından Def, Dutar, Tembur, Çañ, Qalun, Satar, Ravap gibi çalgıları mükemmel çalabilmiştir. Fakat Satar ile söylediği mukamı halk arasında ün kazandırmıştır. 1951–1956 kadar Turdi Ahun Urumçi'ye davet edilmiştir ve On İki Mukam İlk defa kasede alınmıştır. On İki Mukam'ın günümüze gelmesi için büyük bir hizmet gösteren Turdi Axun 1956 yılı 9. ayın 8. günü Kaşgar'da vefat etmiştir (Exmidi 1995: 335-351). Turdi Ahun vefat ettikten sonra Doğu Türkistan ve Batı Türkistan'da 12 mukamı tam bilen biri çıkmamıştır (Exmidi 1992: 293).

Xocikam Satarçi 1877'de dünyaya gelmiş ve 1953'de vefat etmiştir. Karikaş (Hoten) yerli mukamının devam etmesi için katkıda bulunan bir müzisyendir (İmin 1997: 318).

2.3. Çalgılar

2.3.1. “Çalgı” ve Genel Çalgı Adları

çalğu i muzika esvabi; saz / müzik aleti; saz: Uyğur xeliq çalğuliri/ Uygur halk çalgıları. * *En aldi bilen dap, qoñiraq iptidai çalğu süpitide meydanğa keldi/ en öncelikle çalgı aletlerinden def ile zil iptidai çalgı olarak meydana geldi. *Onuñ öyi*

xilmuxil çalğu esvaplar bilen tolup ketken idi/ Onun evi çeşitli müzik aletleriyle doluydu. (UTİL II 660b).

çalğu esvabi her xil saz / çeşitli saz: **Bu dukan içi- tişiniñ pakiz aqartilip qoyulğini üçün emes, dukanniñ içi herxil çalğu esvaplıri ve türlük kitaplar bilen tolup turğini üçün “Medeni Satraçxana” diyiletti./ Bu dükkân içi ve dışının temiz olduğu için değil, içinde çalgı aletleri ve kitaplar bulunduğu için “Zamana Uygun Kuaför” diye adlandırıldı. (UTİL II 660b).*

dap-dumbağ dap, dumbaq ve şu qatarlıq urup çilindiğan sazlar/ def ve daval gibi vurularak çalınan çalgı aletleri: *Oniñgiçe cüme axşimi bolup qiliptu. padişah orda ehlini egeştürüp sarayğa bériptu. oyunmu başléniptu. aldida birpes dap- dumbaq bilen neğme-nava qilinip saz ussul pedisige yökiliptu/ Cuma akşamı, padişah orduda çalışanlarla beraber saraya gitmiş. öncelikle def-davul çalınıp nağme olmuş sonra dans yapmaya uygun olan şarkılar çalınmış. (UTİL III 2b).*

daqa-dumbağ = dap-dumbağ /def-davul: *Alqışlar, naxşa-nava, daqa-dumbağ avazlıri ve yiğ-a-zariler qoşulup, bugünkü Ürümçi muhitini bir acayip casaret simfoniyisiniñ keñ sehnisige aylandırğan idi./ Alkışlar, şarkı-melodiler, davul sesleri ve ağlama sesleri ile beraber, bugünkü Urumçi bir acayip senfoniye dönüşmüştü.(UTİL III 21b).*

duxovoy çalğu <mz> püvlep çalidiğan yerlik çalğu esvaplarınñ ortağ nami. bu xil çalğularnñ şekli bir-birige oxşımaydu. yağaç, mital ve başqa matiryallardin yasilidu, ottirisi kavak neysiman kilidu, ottirisidiki tosalğular titirgende muzikiliq avaz çiqidu, avaz dairesi oniñ uzun-qisqaliqiğa qarap oxşaş bolmaydu. özi qançe uzun bolsa ottirisidiki boşluqnñ titirişi şunçe asta bolidu, çiqqan avazmu şunçe bom bolidu. eksiçe bolğanda, onuñdiki titireş süriti şunçe tiz bolidu-de, avazmu şunçe inçike çiqidu/ üfleyerek çalınan yerli çalgı aletlerinin ortak adı. bu çeşitli çalgıların şekli bir-birine benzemes. Ağaç, metal ve başka materyallardan yapılır. Orta kısmı boş olur, ses dairesi onun uzun ya da kısa olmasına göre değışir. çalgı uzun ise ortasının titreşimi yavaş olur çıkan ses de kalın olur. Eđer kısa ise orta kısmının titreşimi hızlı olur ses de ince olur.(UTİL III 119a).

esvap (esvabi) i (Ar) muzika orunlaş ve senet üçün işlilidiğan boyum, qural, çalğu, saz/müzik icra etmek için kullanılan bir çeşit alet, saz, çalgı gibi: **dadam ürümçü şeherlik çalğu esvaplar zavutida işleydu/* babam ürümçi şehrindeki çalgı fabrikasında çalışıyor. (UTİL I 273b)

ğerip çalğuliri <mz> akkardiyon, pianino, gitar, saksofon, iliktironluq çalğu, cazdumbağ qatarliq yavrupadin qubul qilingan çalğu esvaplriniñ ortağ nami /Akordion, piyano, gitar, saksafon, elektro çalgılar gibi Avrupa'dan ithal edilen çalgıların genel adı. (UTİL III 878b).

mis çalğuliri <mz> mistin yasalğan duxovoy çalğu esvaplriri.(bezide mitallardin yasalhanlirimu bolidu) köpinçe simfoniye orkistirliride işlilidu. öz aldiğa muzika etireti qilip teşkilleşkimu bolidu. buniñ kiridihanlardin truba, kornit, valtorna, alt, tinor, bariton, trombon, tuba qatarliqlar bar./ bakırdan yapılan üflemeli çalgı aletleri. (bazen metalardan da yapılabilir.) bu çalgılar içine, truba, kornit, voltorna, alt, tinor, bariton, trombon, tuba gibi çalgı aletleri gerer. (UTİL V 299a).

saz I i (P) (1) uyğur milli çalğu esvaplriri yeni dutar, tembur, satar, ravap qatarliqlarniñ omumi nami/ Uygurların, dutar, tambur, satar, ravap gibi milli çalgı aletlerinin genel adı: *oninħa öylinişni arzu qilğan yigitler axşamliri işik aldidin naxşa éytip, saz çélip ôtetti./* o kız ile evlenmek isteyen erkekler akşamları kızın kapısının önünden saz çalarak ve şarkı söyleyerek geçerlerdi. **güzel qeşqer carañlattıñ muqamħa zepmu saziñni, köñül yayrap şu an içtim şarabiñni/* güzel kaşgar yaydın makamlarını ve sazını, coştı gönül şu an içtim şarabını. (2) muzika ğezelhanlarniñ sadasi, küyi/ müzik gazellerinin sesi ya da ahengi: *Birinci mehbus:- o ravap çilişta pütün Qeşqerde dañ çıkarhan yigit, onıñ “Taşvay” digen sazini anlığan bohiytiñ?- didi./* Birinci mahkûm: o rebap çalmada tüm Kâşgarda ünlü bir yiğittir, onun “Taşvay” denen sazını duydun mu?- dedi. **Qarlığaç kebi oynidim usul bayram şenige, şan-zeperler sazliri saldi yerni lezzige./* Kırlangıç gibi oynadım bayram için, şan-zafer sazları her yere yayıldı. (UTİL III 382b).

yellik çalğu <mz> duxovoy çalğu/ üfleyerek çalınan çalgılar. (üflemeli çalgılar). (UTİL VI 574b).

2.3.2. Uygur On İki Mukam Çalgıları

baliman i <mz> Uygurların bir xil yellik muzika esvabi, o qurğaq yerde ösken qumuştin yasıldı, sekkiz töşüklük, avazi yumşaq çiqıdu, asasen kilassik muzikilarni orunlaşta işlétıldı, onun qurulmisi neyge oxşap kitidu/Uygurların bir tür üflemeli müzik aleti olup, o kuru olan yerlerde yetişen kamışlardan yapılır. Sekiz deliği olup sesi yumuşak çıkar, esas olarak klasik müziklerde kullanılır, ney adlı saza benzer. (UTİL I 402a)

barbit i (A) <mz> yülükiniñ yuqiri terépide bir töşiki, boyun pedisi bilen qoşulup 30 pedisi bar, töt tarlıq, barmaq bilen çekip çelindiğan çalğu esvabi/ üst yüzünde bir delik olup, 30 perdesi var, 4 telli, parmaklarla çekilerek çalınır: * *Xin jiang’niñ burğa, yalğuzek(ney), boriya, baliman, dumbaq, ğoñqa, barbit, ravap, ğicek, qatarlıq çalğu esvaplırı içkiri ölkilerdeki, zu, ziñ, seyv, çin qatarlıq çalğular bilen birleşip muzika tereqqiyatını ilgiri sürdi./* Xin jiang’ın burğa, yalğuzek(ney), boriya, baliman, dumbaq, ğoñqa, barbit, ravap, ğicek gibi çalgı aletleri, çindeki zu, ziñ, seyv, çin gibi çalgı aletleri ile birleşip müziğin gelişmesini sağladı. (UTİL I 337b).

calla i <mz> qedimki uyhur sazlıriniñ biri / eski Uygur sazlarından biri. (UTİL II 522b).

celle i <mz> ottorisiğa tire kirilgen, mis texsilik bir xil dap/ ortasında diri kaplanan, bakırdan tabak şekilli def. (UTİL II 558a).

çañ IV i (F) <mz> şekli sanduqqa oxşaydığan, üstige nurğun sim tarlar tatılğan, iki tal çoka bilen urup çalidiğan çalğu esvabi/ şekli sandığa benzer, üstünde çok sim teli olan, çubuk ile vurarak çalınan çalgı aleti: **çañ** çañ çalmaq, çañ sadası / çañ çalmak, çañ sedası. (UTİL II 655a).

dala-nağrisi <mz> nağriniñ bir türü / “nâra” adlı çalgının bir çeşiti: *tañ devride Turfan, Kuça, Kaşqar sazlırı içide dala nağrisimu bar idi./* Tañ zamanında Turfan, Kuça, Kaşqar sazlırı içinde “dala nağrisi” da var idi. (UTİL III 26a).

dap I i (A) <mz> qol bilen urup çilindiğan, yağaç qasqanğa tire qaplap çalidiğan çalğu esvabi / el ile vurularak çalınan, ağaç tencireye diri kaplı, çalgı aleti: dap

çalmaq/ def çalmak. * *Kuça naxşa- usulliridiki 60 xildin artuq dap uruş usuli küy alahidiliki cehette pütün ğerbi rayon senetide yitekçi orunda turatti./ Kuça şarkı-danslarındaki 60 çaşıttan fazla def çalma usülü ahenk özelliği bakımından batı bölgesinde ünlüydü. * *Olar yigitke saqliq tilep, şundaq çirayliq qizni şundaq doqqa nikah qilişqa sevepçi bolğanlarni qarğışiptu. sazçılar daplirini ahanğa tenkeş qilip, olturuşini qizitiptu./ Onlar erkeğe sağlık dilemek ile beraber, o kadar güzel kızın çirkin bir erkek ile evlenmeye sevep olanlara be dua etti. Sazçılar deflerini ahenk’e uydurarak çalıp, topluluğu coşturdu. (UTİL III 1a).**

diltar i <mz> yinidin icad qilingan bir xil Uyğur milli çalğuş esvabi, o tarliq çalğuş bolup satar bilen tembur alahidiliki mucussemleşken, hem kamançiliq hem çekme çalğuşluq xarekter alğan, kasisi bir destisi cüp bolidu./ yeni icat edilen Uyğur çalğı aleti. o telli çalğı oletidir, “satar” ve “tambur” adlı çalğı aletlerinin özellikleri bu çalğı alette vardır. Hem keman ile hem çekerek çalabilinir, altı ve sapı eşit olur. (UTİL III 185b).

dud i <mz> Uyğurların qedimqi çalğuş esvaplırınıñ bir xili. şekli gitarğa oxşap kitidu. sekkiz tari bolidu/ Uyğurların eski çalğı aletinden biri. şekli gitara benzer, sekiz tane teli olur: *qalun, dud, sapal çura, sipit mora, baliman, tilvaz, nağra-sunay....37 xil çalğuş esvapnıñ hemmisini yasaydu, hemmisini çalidu/ qalun, dud, sapal çura, sipit mora, baliman, tilvaz, nağra-sunay gibi....37 çeşit çalğı aletlerinin hepsini yapar ve çalabilir. (UTİL III 119a).*

dutar i (P) <mz> Uyğurların tarliq çalğuş esvaplırınıñ biri. sipi uzun bişi çoñ, siritqi körüninişi boyığa kisilgen neşpütñiñ yirimiğa oxşaydu. ikki tal yipek tar işlitildi. 13 yeride pede bolup G C yaki DG ge sazlinidu. avaz dairesi ikki oktiva, köp ehvallarda yalğuz çelindu. tenkeş qilip çelişqimu bolidu./ Uyğurların telli çalğı aletinden biri. Sapı uzun başı büyük, görünüşü kesilen armuta benzer. İki tane ipek teli olur; 13 yerde perde olup G C ya da DG’ye seslenir. Ses dairesi iki oktav, genelde yalnız çalınır, başka sazlar ile beraber çalınabilir. (UTİL III 118a).

ğicek i (P) <mz> Uyğurların kamançe bilen çalidiğan bir xil çalğuş esvabi. bişi silindir şeklinde bolup bir teripige tere kirilidu. baş qismi, köprek yupqa tömür yaki sel qilin qeleydin yasilidu. sürkep çilindiğan adettiki sim tardin başka bir qançe

rizonans peyda qilidiğan simlar tartilidu. 50-yillardin kiyin özgeritip yasalğanliriniñ töt tari bolidu. bişi yomilaq bolup tavuzğa ohşap qalidu. destisi iskiripkiniñ destisidin uzunraq bolup, uçuda yomilaq qubbisi bolidu. G, d, a, e larda sazlinidu/ Uygurların, yay ile çalınan bir çalgı aleti. Alt tarafı silindir şeklindedir, bu silindirin üst yüzü deri kaplı, alt yüzü ise genelde demirden ya da biraz kalın kalaydan yapılmıştır. Baş kısmında sacdan yapılmış bir ana teli vardır. yay genelde bu tele sürtülerek çalınır fakat bu telin yanında rezonans ortaya çıkarmak için ek birkaç teli daha vardır.50’li yıllardan sonra bu çalgı aleti değışime uğramıştır. Dört telli ve alt kısmı karpuz biçiminde yuvarlak şeklini almıştır. Sapı keman sapından biraz uzundur. Sapın ucunda yuvarlak kubbe biçiminde süsü vardır. G, d, a, e şeklinde çalınır. (UTİL III 913b).

ğoñqa i <trs> Uygurların qedimki çalğı esvaplıriniñ bir xili/Uygurların eski çalgılarında biri: *“miñ sulalisi tarihi, muzika tezkirisi” de beş tarlıq pipa(rabap) nami yizilmiğan. biraq töt terep yaqa xeliqler çalğuliri içide uyğurlarğa ait pipa (perbap), ğoñqa, ğicek, ney, dumbaq qatarlıqlarınıñ nami tilğa ilinğan/ “ miñ sülalesi tarihi, müzik tazkiris” de “beş telli pipa” nın adı yazılmamıştır. Ama dört bir taraftaki halk çalgıları içinde Uygurlara ait olan, pipa, goñqa, ğicek, ney, davul gibi çalgı aletlerinin adları kaydedilmiştir. (UTİL III 900a).*

qoşuq Uygur On İki Mukamını icra etmek için kullanılan çalgılara ritim vermek amacıyla çalınan çalgı.

mis calla <mz> qedimki uyğur çalğı esvaplıridin biri. mistin yasalğan/ eski Uygur çalgı aletinden biri. Balkırdan yapılır. (UTİL V 299a).

nağra i (A) <mz> Uygurların urğuluq (soqma) çalğı esvabi. gevdisi çoyundin qoyulup, üstige tire tartılğan, igizliki 35 santimitir, diamitiri 25santimitir etirapida bolup, üsti çoñ, asti kiçik, sirtqi şekli loñqiğa oxşap kitidu. bir çoñ, bir kiçik yaki bir qançe kiçik bilen teşkillinip çélinidu./ Uygurların vurgulu çalgı aleti. Gövdesi demirden yapılan, üstüne deri gerilmiş, uzunluğı 35cm, çapı 25 cm etrafında olup üstü büyük, altı küçük, dışardan şekil olarak vazoya benzer. Bir büyük nâra ve birkaç küçük nâralar ile bir büyük nâra bir araya getirerek çalınır. (UTİL V 342b).

nağra-dumbaq nağra ve dumbaq/ nâra ve davul: Bir kün evval nağra-dumbaq yañritip hem sunaylarni senemge sayritip, etisi bayvetçiniñ boldi toyi, añni egip qildi cevlan qorğuyi./ Bir gün önce nâra-davul hem zurnalar “senem” e çalındı, ertesi gün zenginin oldu düğünü, cevelan etti onun kuşu.(UTİL V 342b).

nağra-sunay nağra ve sunay/ nâra ve zurna: Birdinla işlepçiqiriş etirtiniñ işxanisiniñ ögizisidin nağra-sunay avazi añlandı./ Bir anda çalışma birliğinin damından nâra-zurna sesi duyuldu. (UTİL V 343a).

qalun I i (A) <mz> Uyğurlarniñ qedimki tarliq çalğu esvaplıridin biri, şekli çañğa oxşaydu. barmaq bilen ilip çilindu./ Uygurların eski çalgı aletlerinden biri. Şekil olarak can adlı çalgıya benzer. Parmak ile çekerek çalınır. (UTİL IV 135a).

ravap i (A) Uyğurlarniñ zexmekte çalidiğan çalğu esvaplıriniñ biri. beş tal sim tar işlitildi, siritqi ikki tal tari oxşaş avazda sazlinip, milodiye orundap biridu, üç tal iç tari teñkeşke işlitıldı, avazi zil, yañraq ve nahayiti yiqimliq bolup, yeke çilişqimu ve başqa sazlar bilen teñkeş qilip çilişqimu bolidu/ Uygurların mızrap ile çalınan çalgı aletidir. 5 tane teli vardır. Dışarıdaki iki tane teli aynı ses çıkarıp melodi çıkarır, üç tane iç teli yardımcı teldir. Sesi güzel incedir; tek çalınabilir ya da başka sazlar ile beraber çalınabilir: ravap çalmaq/ “rebap” adlı çalgıyı çalmak. * *İkki yasavul çüicige itilğan sardek birip, Taşvayniñ qolidiki ravap ve Baratniñ qolidiki dapni yulivilip, yerge qattiq urup, ularni çul-çul qilivetti.*/ İki askser cıvcıve atılan kartal gibi Taşvay’nın elindeki rebabı Beratin elindeki defi aldı ve yere vurup paramparça etti.* *Ürmçidin garmon adlim, yekendin ravap. men öyünñge elçi evetsem bermepsen cavap.*/ Urumçiden akordion aldım, Yerkenttin ravap; ben evine görücü göndersem vermedin cevap. (UTİL III 214a).

sapayi i (A) Uyğurlarniñ yağaç ya da münğüz destige bir neççe çoñ mital halqa köpligen mital uşşaq halqılar orunlaşturulğan, qol bilen silkip şaqilditip çaldığan bir xil milli çalğu esvabi. /Uygurların ağaç ya da boynuz uçuna birkaç tane metal küpe yanlarına çok metal küpeler takılmış olan, el ile silkeleyerek çalınan milli çalgı aletidir. * *Şunlaşqa bugün ismiñ çıqqanda, pütün şeriqte yañrar: barikalla sen qizitidiğan toy çıkar evcige, qollarda oynap sapayi daplar.*/ O yüzden bugün adın

ortaya çıktığında, tüm doğuda yayılır: afrin senin olduğun düğün daha coşkulu olur, ellerde çalınır def ile sapayılar. (UTİL III 365b).

satar i (P) <mz> Uyğurların kamançe bilen çalidiğan bir xil çalğu esvabi. şekli temburha oxşap kitidu 7 din 13 kiçe tari bolup, biri asaliq milodiyilik tar, qalğanliri rizonans tar. 18 pedisi bolidu. çalğanda oñ qol kamançe tutsa, sol qol pede bisip biridu, yeke çelişqimu, başqa sazlar bilen teñkeş qilip çelişqimu bolidu. avazi nahayiti yiqimliq bolup, muqam ahañliriğa nahayiti mas kilidu./ Uyğurların yay ile çaldığı bir çalgı aleti. şekli tambura benzer 7 ve ya 13 teli olur, bir tanesi melodili tel, değeri rezonans teldir. 18 perdesi vardır. Çalarken sağ el ile yay idare edilir, sol el ise perdesi basılır. Tek çalanabilir ya da başka sazlar ile beraber çalınabilir. Sesi çok güzeldir, genelde makamın ahenk özellikline çok uyar. (UTİL III 368b).

saz I i (F) (1) Uyğur milli çalğu esvaplıri yeni dutar, tembur, satar, ravap qatarlıqların omumi nami/ Uyğurların, dutar, tambur, satar, ravap gibi milli çalgı aletlerinin genel adı: *Oniñğa öylinişni arzu qilğan yigitler axşamliri işik aldidin naxşa éytip, saz çélip ötetti./* O kız ile evlenmek isteyen erkekler akşamları kızın kapısının önünden saz çalarak ve şarkı söyleyerek geçerlerdi. * *Güzel Qeşqer carañlattıñ muqamha zepmu saziñni, köñül yayrap şu an içtim şarabiñni/* Güzel Kaşgar yaydın makamlarını ve sazını, coştı gönül şu an içtim şarabını. (2) muzika ğezelhanların sadasi, küyi/ müzik gazellerinin sesi ya da ahengi: *Birinci mehbus:- o ravap çilišta pütün Qeşqerde dañ çiqarğan yigit, oniñ “Taşvay” digen sazini añlığan boğiytiñ?- didi./* Birinci mahkûm: o rebap çalmada tüm kaşgarda ünlü bir yiğittir, onun “Taşvay” denen sazını duydun mu?- dedi. * *Qarlığaç kebi oynidim usul bayram şenige, şan-zeperler sazlıri saldi yerni lezzige. /* kırlangıç gibi oynadım bayram için, şan-zafer sazları her yere yayıldı. (UTİL III 382b).

sunay i (F) <mz> yellik çalğuların biri. şekli kanayğa oxşap kitidu. üstide yete, astıda bir tane töşiki bolidu. köpinçe nağrixan teñkeş qilindu./Üflemeli çalgılardan biri. Şekil olarak çan gibi. Üst kısmında yedi alt kısmında bir tane delik var. Genelde nağra adlı çalgıyla beraber çalınır: *Kanayğa yoq, sunayha nede(maqal)/Boğaza yok, zurnaya nerede(makal).* * *“Telviniñ bir qiliqi artuq” dep, Aqsui Kuça vañlıri uzun sunay çaldurup, bir neççidin bedehşan atlırini baqturup yitiversun. /* “Delinin yaptığı

işi fazla” imiş gibi, Aksu, Kuça valisi uzun zurna çaldırarak, atlarını da başkalarına baktırarak yatıversin. (UTİL III 594a).

şildirma dap <mz> muqim avaz igizliki bolmiğan bir xil urğuluq dap; gerdişi yağaçtin yasilip bir tertipige qoy tirisı kiydürüldü, gerdiş sirtığa nurhuliğan qoñhıraq ve tömür halqılar ornitilip, çalğanda şildirliğan qoşumçe avazlarnı çiqirip biridu. adette oñ qolnıñ barmıqi yaqi alqını bilen urup çilindu, sol qol dapni kötürüp çayqap biridu/Sabit ses yüksekliğine sahip olan bir çeşit def. Çevresi ağaçtan yapılır, yüzükoyun derisi kaplıdır. Çevresinde zil ve demir küpeler vardır. Çalarken bu küpe ve ziller çıkan sese eşlik eder. Genelde sağ el parmakları ve avuç içiyle vurarak çalınır, sol elle de def tutulup sallanır. (UTİL III 851a).

tembur i (F) <mz> Uyğurlarnıñ çekip çalidiğan muzika esvabi, destisi uzun, 16 yeride pedisi bolidü; beş tal sim tar işlétilip, g g d g g yaqi d d gd d da sazlinidu; avaz dairesi üç oktiva, siritqi iki tari esaslıq tar, qalğan üç tari tenkeş tar hésaplinidu; yeke yaqi başqa sazlar bilen tenkeş qilip çelişqa bolidü/ Uygur Türklerinde kullanılan çekerek çalınan müzik aleti. Sapı uzun olur, 16 yerinde perdesi olur; beş tane sac telini kullanarak, g g d g g yada d d gd d şeklinde çalınır; ses dairesi üç oktava, dışındaki iki tel esas teli olur, değer üç tel eklenme yada yardımcı teli olarak sayılır; tek yada başka çalgı aletleri ile denk olarak çalınır. (UTİL II 188a).

ud I i (A) <mz> köp tarlıq, şekli üçburcek, tırnaq yaqi naxul bilen çalindiğan bir xil çalğu esvabi/ çok telli, üç gen şeklinde, tırnak ya da nahul ile çalınan çalgı aleti. (UTİL V 717b).

xuştar II i (xuş+tar) <mz> Uyğurlarnıñ yinji icad qilingan, kamançe bilen çalidiğan bir xil çalgusi. huştarnıñ baş qismi temburnıñ bişiğa bir az oxşaydu, amma destiki qisqa bolup baş qisminiñ oyulmisi temburnıñkidek çoñqur emes. yüzlikiniñ iki teripide kamançe iznasiğa oxşaydiğan sızıq bar. huştarda cemi 11 tar bolup, 4 milodiyilik tar; qalğan yetisi rizunans tarlardur. milodiyilik tarlar palaqniñ üsti qismiğa, rizunans tarlar palaqniñ astığa caylaşturulğan. milodiyilik tarlarnıñ sazlinişi hazirqi uyğur ğicikiniñ sazlinişiğa oxşaydu. destisiniñ uçığa yahaçtin taraçlap yasalğan quşnuñ şekli qondurulğan. uniñ avazi siliq ve yiqimliq bolup, ğicekniñ avaziğa oxşap kétidu./ Uygur Türklerinin yeni sazı olup, yay ile çalınan çalgı.

Tambura bir az benzer ama sapı kısa olup, toplam 11tane teli var, 4 milodi tel, 7 rezonans teldir. milodi tel şimdiki Uygur “ğicek” adlı çalgının sezlenişine benzer. Sapının uçunu ağaçtan kuş şekli oyulmuştur. Onun sesi güzel olup, “ğicek” adlı çalgının sesine benzer. (UTİL II 880a).

yalğuzek II i ney/ ney: *Xin jiang’niñ burğa, yalğuzek(ney), boriya, baliman, dumbaq, ğoñqa, barbit, ravap, ğicek, qatarliq çalğu esvapliri içki ölkilerdeki, zu, ziñ, seyv, çiy qatarliqçalğular bilen birlişip muzika tereqqiyatini ilgiri sürdi./ Xin jiang’nin burğa, yalğuzek(ney), boriya, baliman, dumbaq, ğoñqa, barbit, ravap, ğicek gibi çalgı aletleri, çindeki zu, ziñ, seyv, çiy gibi çalgı aletleri ile birleşip müziğin gelişmesini ilerletti.(UTİL VI 486a).*

ziltar i Uyğur çalğu esvapliriniñ biri. oni satar, ravap, qalun gitardin ibaret 4 xil çalğu esvap ornida işletkili olidu. 35tal sim silindu, avazi zil ve yañraq, garmoniyelik fonkisyisi tebi bolup, orkistirha qoşup çelişqimu yalğuz çelişqimu bolidu/ Uygur çalgı aletinden biri. Onu satar, ravap, kanun, gitar gibi 4 çalgı yerine kullanılabilir. 35 tane sac yerleştirilmiştir. Sesi incedir. Orkestralarda kullanılır ve yalnız olarak çalınabilir. (UTİL III 350b).

2.3.3. On İki Mukam Dışında Çalınan Çalgılar

cañ II i 1) mistin yasıldığan bir xil çalğu, ottursi dombaq, çörisi tüz tawaq şeklide bolidu, adette ikisini bir birige uruş arqiliq çilindu/bakırdan yapılan çalgı. Ortası yuvarlak, çevresi düz tabak şeklinde olur, ikki tane olup bir birine vurularak çalınır. 2) mistin yasıldığan bir xil çalğu, texse şelide bolup çoka bilen çelindu./ bakırdan yapılan çalgı, tabak şeklinde olup çubuk ile vurularak çalınır. (UTİL II 518b).

burğa II i kala, tağ tikisi qatarliqlariniñ münğizidin yasildihan, püvlep çilindiğan, bir xil qedimi çalğu esvabi/ inek, yaban keçilerin boynuzlarından yapılır. Üfleyerek çalınan eski çalgı aleti. (UTİL I 494b).

dombaq i <mz> çoka bilen çalidiğan çalğu esvabi. köpinçe yomilaq tuñ şeklide bolidu. içi kavak bir yaki ikki terepige tire kiydürüldü/ tokmak ile çalınan çalgı aleti.

Genelde yuvarlak şeklinde olur, içi boş, bir yada iki tarafına diri gerilir. (davul).(UTİL III 124a).

dombira i <mz> Qazaqların iki tarlıq çalğı esvabi. qarni yérım neşpüt şeklide bolup sipi uzun ve inçike kilidu. sipiğa 9din 12 giçe pede bağlinidu, 4 yaki beş giradusta sazlinidu/ Kazakların, iki telli çalgı aleti. Alt tarafı yarım armut şeklinde olup, sapı uzun ve ince olur. sapıda 9dan 12 ye kadar perde yerleşirilir, 4 ya da 5 derece şeklinde çalınır.(UTİL III 111b).

obu i <mz> yağaçtın yasalğan yellik çalğı esvabi. o pipi, gevde ve kanay ağızidin ibaret üç qisimdin terkip tapidu. püleydiğan yeride qomuş şöpigidin yasalğan iki yapıraqlıq pipisi bolidu./ ağaçtan yapılan üflemeli çalgı aleti. O ucu, gövdesi ve koni biçiminde ağzı gibi 3 kısımdan oluşmuştur. Üflenen yerinde kamyş kabuğndan yapılan iki pipisi olur. (UTİL 1166a)

qobuz i <mz> Qırxızların bir xil çalğı esvabi, destisi qısqa bolup, pedisi bolmaydu adette qol bilen urup çilindu./Kırgızların çalgı aletidir. Sapı kısadır, perdesi yoktur, genelde vurarak çalınır. (UTİL IV 224b).

qovuz II i <mz> iğizda çilindiğan bir xil çalğı esvabi, polat, mis, altuni kömüş qararlıq mitallardin yasilidu. adette o bir-birige tutaşqan iki bölek yañaq ve onıñ ottursiğa caylaşqan bir uçı, ilmek tildin ibaret üç bölektin terkip tapidu. çalğanda iki yañ ve tilniñ uçı tutaşqan sol qol bilen tutivilip, iki yañaq astinqi ve üstünki çiş arlıqıda çişlinidu, oñ qoliniñ körsetküç barmıqi onuñ til uçini ritimliq urup berse, zil ve yiqimliq avaz çiqidu. iğizdiki til öpkidin çiqan hava iqimini kontorul qilip, avazniñ yuqiri-tövenlikini teñşep biridu. / ağızda çalınan çalgı aleti, pilatin, bakır, altın, gömüş gibi metalardan yapılır. Genelde bu çalgı, birbirine tutaşan balon şeklindeki metal ve onun ortasına yerleşen bir ucu, çengelden oluşur. Çalınırken sol elde tutarak dudakla diş arasında üfeyerek çalınır. Akciđerden çıkan havayı dil idare ederek sesin yüksek alçaklığını ayarlar. (UTİL IV 296b).

kanay i (F) (1) bir xil duxovoy çalğı, mistin uzun ve ağizi keñ qilip yasilidu. türlüri köp bolup beziliri duxovoy orkistirlarda, yene beziliri herbi qisimlarda signal biriş üçün işlitildi/ bir üflemeli çalgı. Bakırdan uzun ve ucunu genişleterek yapılır. çeşiti

çoktur. Bazıları üflemeli orkestralarda, bazıları ekseri bölgelerde sinyal vermek için kullanılır: kün olturdi, kanay çélinde, düşmen hiliqi ayrip çiqan ademlerni élip ketti./ güneş battı, kanay çalındı, düşman seçtiği adamları götürdü. (UTİL IV 511b).

2.3.4. Çin ve Batı Çalgıları

akkardiyon i (Fr) <mz> yérim avazliq garmon, titirgüçi mital pilastika, qatlinidiğan tire şamal sanduqi ve bir qatar tillardın terkip tapidu; qalğan qağda sol qol bilen şamal tartilidu, oñ qol barmaqlari bilen tillar bisilidu/ akordeon, yarı sesli akordeon titreşimli metal plastik katlanabilir sandığı ve bir süre düğmelerden oluşur. Sol el ile çekilir, sağ el ile düğmelere basılır. (UTİL I 146a)

balalayka i (R) <mz> Ruslarniñ üç tarliq çekip çalindiğan çalğu esvaplriniñ biri, üç buluñ şeklide bolup, destige pede bağlanğan; urup çilişqimu, barmaqlarni heriketke keltütüp merğulitişqimu bolidu/ Ruslara ait olan, üçgen şeklinde üç teli olup, alt desteğinde perde bağlanmıştır, parmaklarla telleri çekilerek, vurarak ya da titreterek, çalınır. (UTİL I 396b).

bayan II i (R) <mz> Ruslarning oñ qoli bilen milodiyilik tavuş qisimlerini ahañxa keltürüp, sol tereptiki klaviatorsini tenkeş qilip turup çalidihan çoñ tiptiki yirim avazliq garmoni/ Rusların, sağ eli ile melodili ses kısımlarını herekenlendirerek, sol taraftaki klaviatorsi ona uydurarak çalınan büyük, yarım sesli akardeonu: *bayan çalmaq/ bayan çalmak*.(UTİL I 408a).

çilo i (İ) <mz> iskiripkaniñ bir xili, tüzülüşi iskiripkadin töt- beş hesse çoñ, avazi altqa qariğanda bir oktiva pes kilidu./ keman'ın bir çeşiti, normal kemandan büyük olur, sesi bir oktav düşük olur. (UTİL II 743a).

duxovoy i (R) <mz> duxovoy çalğu/ “ duxovoy” adlı çalgı. (UTİL III 119a).

erxu i (Ç) <mz> Xenzular arisida keñ tarqalğan iki tarliq çalğu esvabi. uniñ qurulmisi yılan tirisi bilen qaplanhan baş, sap, qulaq, tar, ottura xerek, ve kamalçılardin terkip tapqan/ Çinliler arasında yaygınca kullanılan iki telli bir müzik aleti. Baş kısmı yılan derisi ile kaplı, üzerinde telleri olan sapı var ve sapın ucunda akort etmek için aletleri bulunmaktadır. (UTİL I 249b)

fagot i (İ>R) <mz> yağaçtin yasalğan bir xil yellik çalğu esvabi. gevdisi qısqa bölek, uzun bölek, astınqı bölek ve kanaydin terkip tapidu. adette onuğa qoş til ornitilğan bolup, qısqa bölükiniñ uçığa qısturuldu./ ağaçtan yapılmış üflemeli çalgı aleti. Gövdesi kısa bölüm, uzun bölüm, alt bölüm ve koni şeklinde bölümlerden oluşmuştur. Genelde balon şeklinde titreşimi sağlayan dili, kısa bölümün ucuna sıkıştırılmıştır. (UTİL III 927a).

filiyta i (İ>R) <mz> yellik çalğu esvabi, köpinçe mitaldin yasilidu, neyge oxşaydu. üstide töşükleri bolup, bu töşükler üstide tilliri bolidu./ üflemeli çalgı. Genelde metaldan yapılır. Şekil olarak neye benzer. Üstünde delik olup, bu delikler üstünde dilleri olur. (UTİL III 930a).

garmon i (R) iki yini qatlanğan, qol bilen tartıp, tüğmilirini bisip çalidiğan tilliq muzika esvabi/ iki tarafi katlıdır, el ile çekerek, tğmelerini basarak çalınan çalgı aleti(UTİL IV 785a).

gitar i (G> İ>R) tarliq çalğu. adette 6 yaki 7 tal tari bar. bir qol urup çekip çalsa, yene bir qol pede bisip biridu./ telli çalgı. Genelde 6 ya da 7 tane teli var. bir el vurarak çalsa, değer el perdesinde basılı durur. (UTİL IV 876a).

ğerip çalhuliri <mz> akkardiyon, pianino, gitar, saksofon, iliktironluq çalğu, cazdumbağ qatarliq yavrupadin qubul qilingan çalğu esvaplıriniñ ortağ nami /Akordion, piyano, gitar, saksafon, elektro çalgılar gibi Avrupa'dan ithal edilen çalgıların genel adı. (UTİL III 878b).

iskiripka i (R) kamançe bilen çelindiğan töt tarliq çalğu esvabi/ yay ile çalınan 4 telli çalgı aleti: iskiripka çalmağ ve iskiripka avazi/İskiripka adlı çalgıyı çalmak ve iskiripka sesi. (UTİL VI 256a).

mandalin i (İ>R) yüzige 4 cüp sim tartılğan, baş qismi dutarha oxşap kitidiğan qısqa saplıq çalğu esvabi. / yüzüne 4 çift sac tel yerleştirilen, baş kısmı dutar adlı çalgıya benzeyen, sapı kısa olan çalgı aleti: naxşiçi yüsüpcan mandalin mahiri moydin hocini çilişqa tekliq qildi./ şarkıcı Yüsüpcan mandalinci Moydin hocayı mandalin çalmaya davet etti. (UTİL V 65b).

mis çalğuliri <mz> mistin yasalğan duxovoy çalğu esvaplırı.(bezide mitallardin yasalhanlırimu bolidu) köpinçe simfoniye orkistirliride işlitildu. öz aldığa muzika etireti qılıp teşkilleşkimu bolidu. bunıñ kiridihanlardın truba, kornit, valtorna, alt, tinor, bariton, trombon, tuba qatarlıqlar bar./ balkıdan yapılan üflemeli çalgı aletleri. (bazen metalardan da yapılabilir.) bu çalgılar içine, truba, kornit, voltorna, alt, tinor, bariton, trombon, tuba gibi çalgı aletleri gerer. (UTİL V 299a).

pipa i (Ç) <mz> barbit –müzik aleti (UTİL I 779a).

qoş tilliq garmon <mz> garmonniñ bir xili. onunda iki yaki uniñdin artuq konupka taxtisi bolidu./akordionun bir çeşitidir. İki ya da daha fazla düğmesi olan tahtaya sahiptir. (UTİL IV 250a).

royal i (F>R) <mz> = pianino/piyano: royal çalmaq/ piyano çalmaq. **men unuñ bu yıl muzika şöyenige kirgenlikini, hazır royal kespide qoşumçe naxşidimu oquydığanlıqinimu öz ağızidın aqlıdım./ ben onun bu sene müzik enistitüsüye girdeğini ve ek olarak şarkı söyleme bölümünde ders aldığını kendi kulaklarımla duydım. *goya royal çalğandek, barmaqlırı tinmasken, qarap şuñ olarğa yürikiñiz qanmasken./ sanki piyano çalan gibi, parmakları durmazken, bakıp onlara kalplarınız doymazken. (UTİL III 259a).*

sakisigorni i <mz> duxovoy çalğu, yeni saksofonniñ özgergen şekli bolup, kaniyi saksafonniñkidin çoñraq kilidu. bilgiyilik sakis (Adolphe Sax) keşip qılğan, mistin yasilidu. Oturta, otturıraq, yuqırıraq, töven avazlıq dep töt xılğa ayrilidu, adette duhovoy orkistiri ve simfoniye orkistirliride köp eşlitildu/ üflemeli çalgıdır. Yani saksafonun bir çeşiti. Çanı saksafondan büyüktür, Belçikalı Adolphe Sax icad etmiştir. Bakırdan yapılır. Orta, yüksek, normal, alçak sesli diye 4 çeşiti vardır. Genelde Genelde üflemeli çalgıların orkestralarda kullanılır. Senfoni orkestralarında kullanılır. (UTİL III 398a).

saksafon i <mz> duxovoy çalğu/ üflenerek çalınan çalgı. bilgiyilik saks (Adolphe Sax) keşip qılğan. Mistin yasilidu, türı köp, avaz töşükliride klapanlırı ve kunupkisi, uçıda püvleydiğan muştiki bolidu. Adette duhovoy orkistiri ve simfoniye orkistirliride işlitildu. oni yene yeke çilişqimu bolidu/ Belçikalı Adolphe Sax

saksafonu icad etti. Bu çalgı bakırdan yapılmış olup, çeşiti çok, ses delikleri var. Genelde üflemeli çalgıların orkestralarda kullanılır. Senfoni orkestralarında kullanılır. Tek başına çalına bilir. (UTİL III 398a).

samtur i (R) <mz> qedimqi tarliq çalğu esvabi. yağaçtin uzun qilip yasilidu. deslepte 13 tar bikitilgen bolup, kiyin 16ge köpeytilgen; hazir yenimu tereqqi qildurup 25tar ornitilğan boldi./ eski bir telli çalgı aleti. Şekli uzun olup, ağaçtan yapılmıştır. Eskiden 13 telli olup, sonradan 16 telli olarak değişmiştir. Şimdi daha gelişmiştir son şekli 25 tel olarak değişmiştir. (UTİL III 424a).

trombon i (İ>R) <mz> tuçta yasalğan uzun sozma kanay, gevdisi taqa şeklide iki parçe neyçiniñ tutaşturilésidin tüzülgen bolup, sozğili hem yiqqili bolidu, neyçiniñ yığilişi ve sozilişi oxşaş bolmiğan yete xil avaz basquçiğa bölünidu, onuñ bilen yene yirim avaz ve siyirma avazlani orunğili bolidu/ tunçtan yapılan uzatılmış borusu var, gövdesi iki tane küçük borudan oluşmuş olup, esnek bir yapısı olup uzatılıp kısaltılabilen borusundan yedi basamak ses çıkarılabilir. Bu çalgı aleti ile yarım ses ya da kayma ses çıkartılabilir. (UTİL II 216b).

tuba i (İ>R) <mz> mistin yasalğan duhovoy çalğu, iğizi çine şeklide, qalğan yeri tom ve yoğan kélidu; onuñğa beş tane porşin ornitilğan bolidu, adette orkistir yaqi herbi orkistirlarda işlitélidu/ bakırdanyapılan üfleyerek çalınan çalgı, uçu bardak şeklinde, değer yerleri kalın ve büyük olur. Ona beş tane porşin yerleştirilen olup, genelde orkistralarda kullanılır. (UTİL II 299a).

valtorna i (N>R) mis bilen yasalğan yellik çalğu esvabi. valtornaniñ türü nahayiti köp. hazirqi duhovoy ve herbi orkistirlarda köpinçe F küylük, 4 tapkilik yiniçe valtornilar işlitildu, notisi G belge bilen yizilidu. emeli avaz igizliki notidin sap 5 derece töven kilidu, töven avaz qismida F belgilik nota işlitildu./bakırdan yapılmış üflemeli çalgı aleti. Bu çalgının çeşidi çoktur. Genelde üflemeli ve askeri orkestralarda F küylü valtornalar kullanılır. Notası G işaretiyle yazılır. Ses yüksekliği notadan 5 derece alçaktır, alçak ses bölgesinde F işaretli nota kullanılır. (UTİL VI 21a).

volinka i (R) bir duxovoy çalğı, yel xaltisi, püvleş neyçisi ve bir neççe tal tilliq neyçilerdin tüzüldü./ üfleme bir çalğı. Yel kesesi, üfleme ucu ve ucunda birkaç tane teli vardır. (UTİL VI 40a).

2.3.5. Çalğı Parçaları

bom tar <mz> bom avaz çiqridiğan tar/ kalın ses çıkaran tel:*- *şundaq ana, dadüydin kilivatimen Ababekri zehmekni bom tarha bir neççini çikip toxtidi-de,- hazir yaşlarniñ yiğiniğa kètivatimen dédi/* evet ana ben teşkili birlikten geliyorum, Ababekri mızrapı kalın tele birkaç defa çekip şimdi gençlerin toplantısına gedyorum dedi. (UTİL I 480a).

xerek i (F) <mz> dutar, tembur, ravap qatarliq çalğı esvapların tarini kötürüp turuş üçün yüzige qoyuldiğan tirek/ dutar, tambur, rebap gibi telli çalğı aletlerinin telini götürmek için kullandığı sapı: dutar xeriki, ravap xeriki / dutar xeriki, rebap xeriki (UTİL II 833a).

kamançe i <mz> ğicek, iskiripka qatarliq çalğı esvaplarını çeliş üçün işlitidiğan ve bir uçidin ikinci bir uçığa qil tutami tartılğan tayaqçe/ ğicek, keman gibi çalğı aletlerini çalmak için kullanılan ve bir ucundan ikinci ucuna kadar bir demet ince tel takılan sunta: *Ğicekni miru aka ğicekniñ kamançisini qoş tarğa sürkep, “dur muqami” ni başlaş bilen öyning içi cimcitliqqa çömdi/* Miru abi ğiceğinin kemençisini bir çift tele dokundurarak, “dur makamını” başlarken evin içi sus pus oldu.**Seydullam kamançini iskiripka tarliri üstige qoyuş bilen içinişliq bir sada kötürüldi./* Seydulla kemençisini İskiripkanın telinlinin üstüne koyarken etkiliyici bir ses çıktı. (UTİL IV 508b).

naxun i (F) tembur tarini çekip çeliş üçün mexsus yasalğan buyum/ tambur telini çekerek çelmak için özel yapılan alet: *çal-çal yanraq şoq temburuñni, tenkeş qilip elniñ bextige, naxun çekilgen mahir qoluñni, oxşitimen şair qelbige./* çal çal canlı tamburunu, eşlik ederek el bahtına, nahun tartılan elini, benzetirim şair kalbine. (UTİL V 334a).

pede i (F) (1) türlü çalğı esvaplriniñ destisidiki tavuş notlirini belgileydiğan boğumlar/türlü çalgı aletlerinin sapısındaki ses notalarını belirme boğumları: pede basmaq; pede bağlımaq/perde basmak; perde bağlamak(2) ahañ/ ahenk: *Talip dutarni başqidin saz qilip şoq pedelerge başlivetti*/Talip dutarı tekrar çalıp canlı ahenkler başlıyaverdi. (UTİL 200b).

pey tar <mz> qoy, öçke üçiyidin işlengen tar/koyun yada keçi bağırsaklarından yapılan tel: **Dutarimmu dutarim, dutarında pey tarim. tomuçuqqa ohşaydu levleri navat yarim, ah güllele./* Dutarıma dutarım(çalğı aleti), dutarında pey telim, sanki tomuçuq gibi dudakları navat gibi yârim ah Güllele. (UTİL I 707a).

qulaq i muzika esvaplriniñ burap işqa çüşürüş yaki sazlaş üçün xizmet qilidiğan qismi/ müzik aletlerinin ayarlayıp çalıştırmak yada sazlatmak için hizmet eden kısmı : dutarniñ qulıqı; satarniñ qulıqı/dutarın qulıqı, satarın qulıqı (UTİL 827b).

sap i esvapların qol bilen tutidiğan qismi, tutquç, deste/aletlerin el ile tutulacak kısmı.(UTİL 592b).

sim I <mz> i muzika esvaplriniñ mitaldin işlengen tarisi, mital tar/ müzik aletinin metaldan yapılan teli: tembür simi, ravap simi, çañniñ simi/ tamburun metal teli, ravabın metal teli, Çañ'ın metal teli.. (UTİL III 708b).

tar II i (P) çalğı esvaplriniñ tevrinip tavuş çiqiridiğan yipi/ çalgı aletlerinin titerişim ile ses çikaran ip: üçey tar, yipek tar/ bağırsakla yapılan tel, ipek tel. (UTİL II 18b).

tarlıq II s 1) tari bar, tari silinğan; tarlıq çalğı esvaplar./ teli var, teli yerleştirilen; telli çalgı alerleri: bu hususyetler muzika qoralliriniñ alahidiliki. Yeke tarlıq ve qoş tarlıq avazlar, qoşumçe muñ bergiçi tarlar, muzika ritimliri ve udarliri, saz çeliş usulliri qatarlıq bir qatar bedei amillar arqılıq emelge aşıdu. /bu özellikler müzik kurallarına, tek telli ve çift telli sesler, yardımcı ses veren teller, müzik ritimleri, saz çalma usülü gibi müzik kuralları ile uluşur.(2) tar qilindiğan, tarğa bap/tel olarak kullanılan, tele uygun olan: tarlıq üçey, tarlıq Polat sim/ telli bağırsak, telli sac. (UTİL II 32b).

yañaq II (2) <mz> quvuzni çalğanda çişlep turidiğan ikki yan bölüki. qovuzda bir cüp bolup ottursida til bolıdu./ kovuz adlı çalgıyı kaldıran, ortasında tel olan, her iki taraftaki bölme. (UTİL VI 473b).

zexmek i (F) <mz> ravap, mandalin qatarlıq tarlıq sazlarıni çilişta eşlitildihan tilsiman esvap. o adette yağaç, pil çışı, müngüz, mital, yaki sulyav qatarlıqlardin yasılıdu/ ravap, mandalin gibi sazları çalmak için kullanılan alet. O genelde ağaç, fil dişi, boynuz, metal ya da plastiklardan yapılır. (UTİL III 299b).

ziltar <mz> dutarnıñ qol bilen pediniñ üstige basqanda herxil avaz çiqiridiğan tari, o yiqimliq zil avaz çiqiridu / dutarnı elle perdesinin üstüne basıldıǵında çeşitli ses çıkartan telidir; hoş ve ince ses çikarır: *Ğayıp boldi tilsim muhit-tilsim söz. carañlaydu emma zil tardek. dirizemde turar ber dep dil hem köz, aq alminiñ aq çéçiki aq qardek.* / Kayıp oldu tilsim muhit-tilsim söz, dağılmaktadır hikmet ama ziltar gibi, pencerede durur ver diye gönül hem göz, beyaz elmanın beyaz çiçeği beyaz kar gibi. (UTİL III 350a).

2.4. Musikîşinaslık Terimleri

ahañ i <mz> i (F) türlüq tavuşlarıniñ melum tertipte oyğunlişip, muzika pütünlükini teşkil kilğan birikmisidin ibaret muzika esiri, küy/ çeşitli müzik aletlerinden çıkan seslerin uyumlu biçimde tam bir müzikal bütünlük ortaya çikardıkları müzik eseri. **Yoğan yoğan öylerniñ oçuq derizeliridin xoş çaq çaq avazla, talişşlar, müzika ahañliri añlinatti.* / Büyük büyük evlerin pencerelerinden hoş şakalar, tartışmalar ve müzik sesleri duyuluyordu.(UTİL I 196a).

ahañ şekli <mz> muzika ahañlıriniñ tüzülme şekli; bu, oquş ahañ şekli, asasi küy şekli, ve yürüş ahañlıri şekli dep üç xilha ayrıldı/ müzik ritiminin kurulma şekli; bu şekil üçe ayrılır: seslendirecek kişinin eseri okuma şekli, ana ahenk şekli, devam etme ahenk şekli .(UTİL I 196b).

ahañdar s (F) qulaqqa xoşyaqidiğan, huzur bėğişlaydiğan, yéqimliq/ kulağa hoş gelen, huzur veren ses ya da ritim. **Naxşıçi Sayramning söygini Hürning awazi bulbuldek ahañdar iken. ve belki bolbulmu yetmeksen aña, şunlaşqa el uni bulbul*

atar iken./ Şarkıçı Sayramın sevgilisi Hürün'ün sesi bülbülün sesi gibi güzelmış. Belki bülbülden daha güzel o yüzden halk onu bülbüle benzetmiştir. (UTİL I 196b).

ahañdarliq i “ahañdar” sözünün isim şekli/ “ahañdar” kelimesinin isim şekli. * “*On İki Muqam*” *tekisleri... Şiiri vezin cehttin küçlük ahañdarliqqa ige/* “On İki Muqam” şiiri vezin olarak güçlü bir ahenge sahiptir. (UTİL I 197b).

ahañdaş s (F) 1) éytilişi oxşaş, teleppuzdiki ahañi bir xil/ söyleyişi aynı telafuzu aynı ahenkte olan: ahañdaş söz/ahenkli söz. 2) melum ahañha melum küyge mas kilidihan/bilinen ahenge uygun olan. **Ahañdaş naxşa, ahañdaş şiir./* Ahenkli şarkı, ahenkli şiir. (UTİL I 197a).

akkord i (R<İtal)<mz> muzikida her xil igizliktiki bir birige ahañdaş bir qañçe tavuşniñ bir yoli çilinişi/ müzikte farklı yükseklikte bir birine ritim bakımından uyan birkaç sesin bir arada icra edilmesi. (UTİL I 145b).

akkordluq s akkortlaşqan, igiz- pesliki oxşaş bolmiğan bir qañçe avaz özara birleşken/ akordu yapılmış olan, yüksek ve düşük tonlardaki seslerin (notalar) birleşmesi. **o royalni her xil akkortluq ahañlarda çalalaydu/o* piyanoyu her türlü akort ve ritimde çalabiliyor. (UTİL I 145b)

akkordşunasliq i <mz> mzika ilminiñ bir tarmiqi, o her xil basquçluq intirvaldiki akkordlarni tetqiq qilidu/ müzik ilminin bir çeşiti, her türlü müzik haletinin akordunu inceleyen müzik bilimi.(UTİL I 145b).

asasi küy <mz> (1) ahañlarnıñ başlinişi ve tamamlınışıda işlitildiğan küy/ ahenkin başlanışı ve tamamlanışında kullanılan ahenk. (UTİL I 92b)

avaz belgileri <mz> muzika notisidiki avazlarnıñ uzun- qısqağı, yuqiri- tövenlikini körsitip biridihan belge/ müzik eserlerindeki notaların uzun yada kısa olduğunu, düşük yada yüksek olduğunu belirten işaretler. (UTİL I 200b)

avaz dairesi <mz> birer saz yaki ademning avazidiki eñ töven avaz bilen eñ yuqiri avaz otturisidiki ariliq/insanın çıkardığı sesler ya da müzik aletindeki en yüksek ve en alçak sesler arasındaki aralık. (UTİL I 200b).

avaz dericesi <mz> muzikida oquş ismi (DO, RE, MI, FA, SO, LA, SI) yaki avaz ismi (C, D, E, F, G, A, B) ğa ige her qandaq bir isimlik avaz közde tutulidu. her bir avaz dericeside bir qane xil avaz igizligi bolup, bular  zgerme avaz belgiliri bilen periqlend riledi./ müzik okumanın adı (DO, RE, MI, FA, SO, LA, SI) ya da seslerin adı (C, D, E, F, G, A, B) lere ait her hangi bir ses g z önünde tutulur. Her bir ses derecesinde birkaç çeşit ses yüksekliği olup, bunlar değişme ses işaretleri ile farklanır. (UT L I 201a).

avaz i (1)maddilarniņ tevrinişi, nersilerniņ urulişidin peyda bolğan tavuş/maddelerin titreşi, şeylerin vuruluşundan dolayı çıkan ses: saetniņ avazi; yamğurniņ avazi; dumbaq avazi/saatın sesi, yağmurun sesi, davul sesi. (2)  pkidin ıqan havaniņ urulişi bilen tavuş perdiliriniņ tevrinişi bilen ıqan tavuş; sada./ ak ciğerden çıkan havanın vuruluşundan dolayı ses perdelerinin titreşi ile ortaya çıkan ses: *Ey oğlum,- didi o yiqimliq avaz bilen ,- nime siriņ bar, maņa yet./* Ey oğlum,- dedi o hoş bir ses ile,- nasıl derdin varsa bana söyle. (UT L 59b).

avaz igizliki <mz> avazlarniņ muhim alahidilikleriniņ biri, buniņda avaz berg  cisimlarniņ her bir sikont içide tevrenge qtim sani közde tutuldu. avaz ıqarhui maddiniņ birlik waqit iidiki tevriniş sani qane k p bolsa, onuņdin ıqan avazmu şune yuqiri bolidu / seslerin en önemli özelliklerinden biri olan yüksekliğini ne kadar olduğunu ölçen alet. Bir cisimden bir saniyede çıkan titreşimlerin sayısı yüksek olursa ses de yüksek olur. (UT L 201b) .

avaz nami <mz> igizliki oxşaş bolmiğan avazlarğa vekillik qilidiğan nam, her bir avaz özige munasip heripler bilen ipadilinidu. mesilen: C, D, E, F, G, A, B lar / yüksekliği aynı olmayan seslerin farklı harfler ile temsil edilmesi. Mesela: : C, D, E, F, G, A, B gibi. (UT L I 200b).

avaz riti <mz> muzikiliq avazlar sistimisida, avazlarniņ igiz-peslik tertipi boyie qatar tizilip ıqişi/ müzik ses sisteminde, seslerin yüksek ve düşüklüğü sırasına göre sıralanması.(UT L I 200a).

avaz tipi <mz> ritim tipi/ ritim şekli. (UT L I 200b).

avaz ts <mz> dolqun tipini yaki muzikilarni oxa bolmasliqi tpeylidin peyda bolan avazlardaki xasliq/ dalga tipinin yada müziklerin ayn olmasından dolayı ortaya ıkan seslerdeki zellik. (UTL I 200b).

ba avaz <mz> ky ekildeki mutleq turaqlaan avaz dericesi, baqa avaz dericeleri muu avaz dericesige masliip baridu/ ahenk eklindeki sabit ses dericesi, baka ses dericeleri bu ses dericesine uyar. (UTL I 352b)

ba naxii <mz> koliktip orunlaydian naxa yaki omumi xorlarning balanma qismi ve yaki ottura qisimda orunlaturhan yauz kiilik naxini orunluuu/ toplu yada genel olarak söylenen arkıların giri yada ortasında ya da sonunda tek baına arkıyı söyleyen kii (solist). (UTL I 361b)

ba pede <mz> 1) dutar, tembur qatarliq pede balındihan alhu eswaplarni e batiki pedisi/ dutar, tambur; gibi perdesi olan algı aletlerinin en bataki perdesi : **Qolini sirip bovay asta ba pedide toxtatti, ianni dilini o yii naxida oynatti/ dede algının ba perdesini eliyle durdurdu, alıanların kalpleri bu yeni arkıyla canlandı.* 2) bir yr iytildihan naxılarni e batiki muqeddmisi/ birkaç söylenen arkıların en bataki girii (UTL I 353b).

bas s (R>) <mz> pes, töven/dk, alak (UTL I 346b)

ba s e muhim; asasi/en önemli; esas. (UTL 109a).

bimol i (R) <mz> r belgisi/bemol, müzikte sesi drme iareti. (UTL I 537a).

birikme aha <mz> bir qae muzikini ahaidin terkip tapqan bir yr aha/ birkaç müzikli ahenklerde terkibileen ahenkler. (UTL I 571b).

bom tar <mz> bom avaz ıqıriddian tar/ kalın ses ıkaran tel: *- *undaq ana, dadydin kilivatimen Ababekri zehmekni bom tarha bir neini ikip toxtidi-de,- hazir yalarni yiinia ktivatimen ddi./* Evet ana ben tekili birlikten geliyorum, Ababekri mızrapı kalın tele birkaç defa ekip imdi genlerin toplantısına gidiyorum dedi. (UTL I 480a).

çardaş i <mz> vingiriyçe “sardas” sözünün ahañ tercümesi, bu vingiriye xeliqiniñ ussul (tansa) muzikisi bolup, 19- esirniñ ottorlirida peyda bolğan/ Macarca “sardas” kelimesinin ahenk tercümesi olup, bu Macaristan halkının dans müziksidir, 19. yüzyılda fayda olmuştur. (UTİL II 637b).

çarzep i (F+A) <mz> muqam terkipidiki uyğur kilassik muzikilirinñ bir türü/ makam terkindeki Uyğur klasik müziksiniñ bir türü: çarzep muzikisi/ çarzep müziksi (UTİL II 637b).

çeliş usuli <mz> çalğuş esvaplarını çeliş ve çiqqan avazlarını cayida orunlaşturuş közde tutuldu. adette o sicil ulap çeliş usuli ve üzüp çeliş usuli dep ikkige bölündü./ çalğuş aletlerini çiliş ve çikan sesleri yerleştirmektedir. Genelde o arkaarkaya çalma ve üzüp üzüp çalma diye ikiye ayrılır. (UTİL II 743b).

çoñ heriplik guruppa <mz> töven avazlıq nota sızıqidiki 2- sızıq C avazdın, yuqırığa qoşulğan 1- sızıq arlıqidiki b avazğıçe şekillengen guruppa közde tutuldu/ düşük sesli nota 2. çizgi C sestén, yukarıdaki 1. çizgi arasındaki b sese kadar şekillenen gruptur. (UTİL II 695b).

corluq muzika <mz> iki yaki unıñdın artuq kişiler özliri üstige alğan ahañ bölekleri boyıçe, bir xil yaki bir qançe xil çalğuşda orundiğan muzika, adette adem saniniñ az – köplikige qarap iki kişilik, üç kişilik ve töt kişilik muzika dep bir qançe türge ayrıldı./ iki yada daha fazla kişiler tarafından çalınan, bir yada daha fazla çalğuş ile çalınan müzik. Genelde kişi sayısının az ya da çok olduğuna bakıp, bir kişili, üç kişili, dört kişili müzik diye ayrılır. (UTİL II 566a).

dem iliş belgisi <mz> avaz toxtitiş belgisi. o addi notida 0 bilen, xeliqara notida alahide belgiler bilen ipadiliniğu./ ses durdurma belgisi/işareti. O basit notada “0” ile, uluslar arasında özel belgiler ile ifade edilir. (UTİL III 78a).

diapazon i (G>R) <mz> avaz dairesi/ ses alanı (dairesi) (UTİL III 166b).

do III i (İ>R) <mz> muzikidiki birinci tavuş ve şu tavuşni bildürüdiğan belge./ müzikteki birinci nota ve şu notayı ifade eden belge. (UTİL III 91b).

ekis sada <mz> bir avaz bergüçi cisimniñ titirişi yene bir uniñdin çonraq cisimğa tesir korsétip peyda bolğan küçeyme avaz/ bir cisimin titreşimiyle ortaya çıkan sesin, başka bir büyük cisme etki yapması ile ortaya çıkan güçlü ses. (UTİL I 284a)

ekis sada boşluqi <mz> tarliq çalgularniñ gevdésidiki tarniñ titirikini küçeytip çiqirip beridiğan boşluq/ telli çalguların gövdesindeki tellerin titreşimini güçlendererek çikaran boşluk. (UTİL I 284a).

elneğme i “el+neğme” yerlik alahidilikke ige hem omumiqliqqa ige bolğan, bir yürüşlük neğme yaki neğmilerniñ yiğindisi/ yerli ve genel özellikteki nağmelerin toplama.**Naxşığa onlap adem qoşuldi, ussulğa onlap oğol-qizlar çuşti, elneğmige işiqvaz xeliq éğir emgek harduqini ene şundaq tezla unutti/ Şarkıya onlarca insan katıldı, onlarca kız ve erkek ortada dans ettiler, müzik sevdası halk yorgunluğu çabucak unuttu.* (UTİL I 297b).

etirt i (R) (1) herbi guruppa/askeri gurup (2) birer iş, paliyet, xizmet üçün oyuşturulğan kişiler topı/birer iş, faliyert, hızmet için oluşturulan kişiler topu. (UTİL 70b).

fa (L>R) <mz> muzika gammisiniñ 4-tavuşi ve unuñ nota belgisi/4. nota olan Fa. (UTİL III 925a).

fanteziyelik ahañ <mz> çalğu esvaplıri arqiliq orundildiğan bir xil ahañ, burun tilliq çalgularda yeke orundulup kelgen, kiyinçe tereqqi qilip, mezmuni mol, hisiyati yañraq, şekli erkin hemde timatik şaklige ige, yalğuz kişi orundaydiğan muzika esrige aylandı/ çalgı aletleriyle çalınan bir çeşit ahenk, eskiden titrişimli çalgı aletleriyle tek olarak çalınmıştır. Sonradan, bol konulu, etkili, tek kişilik çalınan müzik eseri olarak gelişmiştir. (UTİL III 928a).

garmoniyilik intirval <mz> iki xil muzikiliq tavuşniñ birla vaqıtta çéqışığa qaritıldı./ iki müzik notasının aynı anda çıkmasıdır. (UTİL IV 785b).

garmoniyilik s özara maslaşqan, birleşken (muzika heqqide)/ birbirine uyan, birleşen: garmoniyelik ahañ/birbirine uyan ahenk. (UTİL IV 785b)

garmoniyələstürüş <mz> garmoniyelik bir tüzülme bilen birer milodiyini köp tavuşluq qilip işləş usuli./ akordiyonlu bir düzenlime ile bir beste yapmak. (UTİL IV 785a).

garmoniyəşunasliq <mz> muzika nezeriyesininə akkord, akkortluq munasivət ve akkordlarınə bicirilişini tetqiq qilidiğan bir tarmaqi/müzik eserlerinin akord, akord ilişkesi ve akordların nasıl yapıldığını inceleyen alan. (UTİL IV 785a).

gireleşme küy şekli <mz> küy şeklinin bir xili. onunə küy şeklini ipadiləş iqtidarini biyitiş üçün, küylerninə munasivət dairesini keşeytiş ve ravaclanduruş yoli bilen munasiviti bir az yiqinraq kalgen bezibir küylerni birleştürüp yişi küy şekli sistemisi hasil qilindu. mundaq sistimada, ahanə körüngen iki küynin tonikisi oxşaş rol oynap baridu. o oxşaş avaz ritideki girelişiş, oxşaş notilarda girelişiş ve toniksiz avaz ritide girelişiş dep üç xil esasliq türge bölünüdu./ küy şeklinden biri. Ona küy şeklinde ifade etme iqtidarını zenginleştirmek için, küylerin ilişki dairesini genişletme ve gelişirme yoluyla ilişkesi biraz yakın olan bazı küyleri birleştirip yeni küy şekli sistemi hâsil etmek. Böyle sistemde, ahenk görünen iki küy aynı rolda olur. O aynı ses sırasındaki birleşme, aynı notaların birleşmesi ve tonlu notaların birleşmesi diye üç esasi türe bölünür. (UTİL IV 882b).

interval i (L>R) <mz> ikki muzikiliq avaz ottursidiki avazninə yuqiri- tövenlik munasiviti, adette giradus arqiliq ipadilindu./ iki müzik sesi ortasındaki yükseklik-alçaklık ilişkesidir; genelde derece ile ifade edilir. (UTİL VI 366b).

kapris i (F>R) <mz> qurulma cehtin erkin, harektir cehtin gəlite işlengen ahanə. adette maharetçanlıqı yuqiri bolidu, kompizitorlar onunə köpinə xeliq naxşiliri milodiyisini esas qilidu./ söylemiş bakımından özgür, karakter bakımından değışik olan ahenk. müzisyenler bu melodiyi genelde halk müziğinde kullanırlar. (UTİL IV 470a).

kesme avaz <mz> taktlarınə yumşaq udarda, qattiq udardikidek küşeytiş rolini oynap bermeydiğan avazlar/ takttaki yomşaq udarlar, sert udar gibi güçlendirme rolü veremeyen sesler. (UTİL IV 536a).

kiçik heriplik guruppa <mz> töven avazlıq nota sızıqınıñ 2-sızıq arlıqidiki c avazdin yuqırıha qoşulğan 1- sızıqtiki b avazğıçe şekillengen gurup./ alçak sesli nota çizgisinin 2. çizgi arasındaki c sesinden yukarıya doğru birleşen 1. çizgideki b sesine kadar şekillendiği grup. (UTİL IV 755a).

kirişme avaz <mz> baş avaz bilen tutaş kelgen iki tonallıq avaz dericidin biri/ beş ses ile birleşik gelen ses derecesinden biri. (UTİL IV 765b).

küy almişış <mz> muzika eseridiki bir küydin asası küyge, turaqlıq küydin yene bir küyge, yeni qoşumçe küy, turaqsız küyge yötkilişi. küy almişışta küy özgertiş belgisini özgertsimu özgertmisimu bolıdu. aldinqi küy kiyinki küyge yökkelgendin kiyin, kiyinki küy turaqlıq bolışı lazım. kiyinki küy bilen muzikini tamamlasha bolıdu. küy almişış milodiye yaki garmoniyilik bicirişniñ bir xil muhim vastisidir./ müzik eserlerinde bir küyden esası küyge; sabit küyden, başka küyge; yeni ek küyden, sabit olmayan küyge değışmesi. küy değışmesinde küy değıştirme belgesini değıştirse de olur, değıstirme de olur. Önceki küy sonraki küyge değıştikten sonra sonraki küy sabit olması lazım. Sonraki küy ile müzik bitebilir. küy değıştirme melodi ve akord yapmada önemli bir vasıtadır. (UTİL IV 716b).

küy i (1) <mz> muzikida qaysı ahañ “do” bolup kelse, bu bir küy bolıdu. melen, c=1 bolsa c küyi bolıdu, a=1 bolsa a küyi bolıdu/ müzikte ahenk “do” olursa, bu bir “küy” olur. mesala, c=1 ise c küyü olur, a=1 ise a küyü olur. (2) ahañ, naxşa/ ahenk, şarkı: *içide bir küyni ğiñşip iytqiniçe nurelxan radiator payat sixi terepke miñip ketti./* Nurullah içinde şarkı söyleyerek radyo istasyonuna doğru gitti. **toldi altun güllerge tiyaşanniñ boyliri, devrimizde yañridi bextimizniñ küyliri./* Doldu altın güllerle, tanrı dağının etekleri, devrimizde yayıldı bahtımızın şarkıları. (UTİL IV 716b).

küy şekli <mz> mueyyen musasivette şekillengen bir top avazlar melum bir avazni merkezi avaz qılıp(tonika) bir sistemini şekillendürse, muşundaq sistima “küy şekli” dep atıladı./ bir ilişki de şekillendiği birçok sesler, içindeki malum bir sesi merkezi ses yapıp, bir sistem şekillendirse, bu sistem “küy şekli” olarak adlandırılır. (UTİL IV 717a).

matem muzikisi <mz> depne qılış ya da melum matem mürasimlirida orunlinidiğan qayğuluq muzika./defin işlerinde sırarında yapılan çalgılı müzik. (UTİL V 5b).

merğul i (A) <mz> (1) muqam muzikiliridiki bir neğme şeklidin ikinci neğme şeklige ötüştiki muzika, o nezmisiz bolup özaldığa bir neğme şeklini hasil qilidu. onıñ çüşürgüsida neğminin axirqi biyiti tekrarlinidu/makam müziğinde bir nağme şeklinden ikinci bir nağme şekline geçmek için kullanılan ara müzik. Nazımsız olup kendine ait bir nağme biçimi vardır. Bitişe yakın nağmenin son beyitleri tekrarlanır: muşavrek muqaminiñ 4- destaniniñ merğuli/muşavrek makamının 4. destanının merğulu. * *“Tarihi musqiyun” da ebu nesir farabiniñ qalunni icad qilğanliqi, “rak”, “oşaq” , “uzhal” din ibaret üç muqamni merğulliri bilen icad qilğanliqi tilğa ilinğan./ “Tarihi musikiyyun” kitabında Ebû Nâsır Fârâbî’nin kanun çalgısını ve “rak””oşak” “uzhal” makamlarını merğullari ile icad ettiğİ dile alınır.* (2) naxşa başlêniş aldida çêlindiğan uşşaq muzika; pauza/şarkıya başlamadan önce çalınan kısa müzikler; pauza.(3) dolqunlunup, titirep çiqqan tavuş, ahan; yanraq küy./dalga olarak titreşimli şekillenen ahenk: *Merğuli tevriner tiniq havada, bergenti ilhamni onuñha qoyaş. şu qolun üstide çağlan qalunnuñ, muñidin irip yaş töker tağı-taş. / Merğulu yayılır havada, güneşten almış ilhamını, şu elin çaldığı kanunun sesi, yaş dökürüp ağlatır dağı taşı.*Naxşa iytsañ tañ seherde deptimen bubulmikin, yaki anlanğan yiraqtin xuş nava merğulmikin./* Seherde şarkı sölesen bülbül, ya da uzaktan gelen kuşların güzel merğulu sanırım.(UTİL V 100b).

merğulsiz s merğuli yoq/ merğulu olmayan: cula- ussulun puriqi tiximu roşen bolğan ussulluq muzika. o 4/4 lik takta bolu, merğulsiz, culaniñ neğmiliri bir ya da iki gzel hecimide boldu./Cula makamı dans etmeye elverişli müziğe sahiptir. Dörde dörtlük tatktli olur, merğulsuz olur. cula makamının nağmeleri bir ya da iki gazel hacminde olur. (UTİL V 101a).

mersiye muzikisi <mz> matem muzikisi/matem müziği: muqam muzikisi aldi bilen cümlidin asasen heliq nahşiliri, emgek ve seyle qoşaqlıri, elneğmiliri, şadiyane, mersiye muzikiliri, meşrep-senemliri اساسida uzaq-uzaqlardin şekillinip kelgen./makam müziği öncelikle halk şarkıları, iş başında söylenen koşuklar, nağmeler, mutluluktan söylenen şarkılar, matem müziği ve meşrep-senemlerden şekillenerak günümüze ulaşmıştır. (UTİL V 100b).

mersiye naxşisi <mz> mersiye küyi/ matem şarkısı. (UTİL V 100b).

milli muzika <mz> (1) birer milletin xelqi arisida keñ tarqalğan, qoyuq milli puraq ve özgiçe usluqqa ige bolğan naxşa-qoşaq ahañliri / herhangi bir milletin halk arasında yayılan özel bir uslüba sahip olan şarkı ve koşukların ahenkleri. (2) milli çalğular/milli çalgılar.(UTİL V 318b).

milodiye i (G>R) <mz> belgilik avaz igizliki, vaqit serpiyati ve avaz miqdarini canliq birleştürüş arqiliq bicirilgen yeke tavuşluq ahañ. o naxşa- ussul ahañliriniñ asasi bolup, muzika emilyitide eñ muhim ipadileş vastisi hisaplinidu/ belli bir ses yüksekliğı, vakit sarfiyatı ve ses miktarı canlı birleştirme vasitesiyle becerilen sesli ahenk. O şarkı-dans ahenklerinin esasi olup, müzik ameliyatında en muhim ifade etme vasitesi olur.(UTİL V 283b).

milodiyilik intirval <mz> iki xil muzika ahañiniñ avaz igizliki cehette ilgiri-kiyinlik munasiviti közde tutuldu/ iki çeşit müzik ahenginin ses yükseliğı taraftan ileri-geri münasebeti göze alınır. (UTİL V 283b).

milodiyilik s milodiye bar, milodiye bilen birleştürülgen/melodisi olan, melodi birleştirilen: milodiyilik intirval/ melodilik intirval.(UTİL V 283b).

milodiyisiz s milodiyisi yoq, milodiyisi bolmiğan, milodiye bolmastin/ melodisi yok olan, melodisi olmayan: milodiyisiz muzikiliq obraz yaritiş mumkin emes/melodisiz müzikli tip yaratmak mümkün değıl. (UTİL V 283b).

momintliq muzika <mz> kiçik tiptiki çalğu esvaplırıda orundilidiğan muzika./ küçük çalgı aletlerinde çalınan müzik. (UTİL V 188a).

muñ i ğem-qayğu, meyüslük, köñül yirimliq/derd, kayğı, muralı iyi olmayan.(UTİL 1062b).

muqam i (A) (1) <mz> Uyğur kilasik muzikisi “12 muqam” ve oniñ her bir qismi. her bir muqam neğme, dastan, meşreptin ibaret 3 qisimdin terkip tapidu. 12 muqam cemi 72 xil neğme ve 170 tin artuq ahañni öz içige alidu./ Uyğur halk klasik müziğı “12makam”. Her makam, nağme, destan, meşrep olarak üç bölümden ve toplam olarak 72 çeşit nağme ve 170 den fazla ahenkten oluşur: *Bügün üç dost birlikte*

satraçxanağa kirgende, Muniridinniñ Yekenlik sazende tonişi şahabidin qoliğa dutar élip muqam pedirige saz çilip olturatti./ Bugün üç arkadaş kuaföre girerken, Munirdin'in tanıdığı Yerkentli sazıcı Şahabidin elinde dutarı tutarak makam perdelerine çalıyordu.(2) muzikiliq ahañ, muzika ahañi, küy ve onun tertipi/ müzikli ahenk ve onun terkibi: *Çivçiv qilip öz muqamini tovlap asmanğa kötürülüvatqan torğay avazi bekmü yiqimliq./* Cıvcıv yapara göke doğru uçan kuşun sesi çok güzeldir.? **Şu çağ ölkimiz başni kötürüp, xoşallıqida oynaytti dapni. qeşqer “keñtaşa taptuq nicat” yiñi muqamğa çaldı ravapni./* Şu çağ ülkemiz başını kaldırı, mutluluğundan çaldı defi. Kaşgar “bulduk nicat”makama çaldı rebabı. (UTİL V 233b).

muzika abzasi <mz> qısqa ve ixçamlaşqan mukemmel muzikiliq tüzülme. o milodiye asasi oxşaş bolğan ikki muzikiliq cümliniñ birikmisidin şekillinidu. likin tamamlınışı oxşaş bolmaydu. 2- cümle toluq tamamlınışı bilen axérlaşturulsa, 1- cümle başqıçe şekli bilen tamamlinidu(köpinçe yirim tamamlinidu). eñ tekşi teñpuñ bolğan muzika abzasi uzun-qısqaqlıqı oxşaş bolğan iki muzika cümlisidin terkip tapıdu./ kısa mükemmel olan müzik. O melodi esasında aynı olan iki müzikli cümlelerin birikmesinden şekillenir. Ama tamamlanışı aynı değıl. 2. cümle tamamlanışı ile biter, 1. cümle başka bir şekil ile tamamlanır. (genelde yarım tamamlanır). En dengeli olan müzik paragrafında uzun kısalığı aynı olmayan iki müzik cümlesinden oluşur. (UTİL V 218b).

muzika ahañi <mz> terkibi qisimlari mene cehttin özara bağlinip birlikini hasil qilğan muzika, muzika esri./ iç kısımları mana taraftan birbirine bağlanıp hâsıl olan müzik, müzik esei. (UTİL V 219a).

muzika babi <mz> yürüşleştirülgen muzika esriniñ belgilik timiğa ige musteqil terkibi qismi. bir pütün simfoniye adette 4 muzika babiğa ayrilidu./ karekterlri aynı olan ahenklerden yapılmış müzik eserinin malum bir temaya sahip olan kısmı. Bir tüm senfonik genelde 4 müzik bölümüne ayrılır. (UTİL V 219a).

muzika cümlisi <mz> ahañniñ eñ küçük terkibi qismi./ ahenklerin en küçük terkidir. (UTİL V 219a).

muzika etirti <mz> oxşaş bolmiğan çalğu esvaplar bilen oxşaş bir muzika esirini orunloğuçi sazendilerdin teşkillengen kollıktip./ aynı olmayan çalgı aletler ile aynı olan müzik eserini icra etmek için toplanan sazcular. (UTİL V 219a).

muzika i (G>R) (1) turmuş veqeliki hem kişilerinñ idiyivi hisiyatini tavuşluq bediyivi obraz, küy arqiliq ipadileydiğan bir xil senet türü/gerçekleşmiş olayları, insanların duygularını seslendirerek ifade eden sanat türüdür, müzik: simfoniyilik muzika. muzika esvaplırı. muzika esri. muzika nezeriyesi. muzika tarixi. muzikidin telim almaq./senfonik müzik, müzik aleti, müzik eseri, müzik bilimi, müzik tarihi, müziği öğrenmek.(2) şu senetniñ çalgular bilen icra qilindiğan esri, küy/bu sanatın çalguları ile icra edilen eser, ahenk**Taşvay üzüm barañi astida ravabini tiriñlitip “sulun” muzikisi üstide baş qaturmaqta idi.*/Taşvay, üzüm asmasının altında revabını çalarak“sulun” müziği üzerinde düşünüyordu.(3) çalğu esvaplarınñ icrası, avazi/ çalgı aletlerinin sesi, icrası: *Oniñ közliri asta yumulup, bişi qayğandek boldi. siritta yamğur avazi emes, şox muzika anlanğandek bilindi.*/Onun gözleri yavaşça kapanıp, başı döner gibi oldu. Dışarıda yağmur sesi değil, canlı müzik ahenkleri duyuldu. (4) köçme, çlağu esvabi/(değişik anlamda) çalgı aleti: muzika çalmaq, muzika zavuti/müzik çalmak, müzik fabrikası. (UTİL V 218b).

muzika orkistiri <mz> nurğun çalğu esvaplardın terkip tapqan sazendiler muessesesi, yeni oxşaş bolmiğan bir munçe çalğu esvaplar bilen oxşaş bir muzika esirini orunluğuçi nurğun sazendilerdin teşkillengen teşkilat, ömek. orkistirda bir qançisi bir guruppiğa teşkillinip bir tavuş qismini orunlaydu. orkistirniñ türü işlekten sazlarha qarap periqlinidu. melsen: simfoniye orkistiri, milli muzika orkistiri, duxovoy orkistiri digenge oxşaş/ birçok çalgı aletlerden oluşan sazcular müessesesi, yani aynı olmayan birçok çalgı aletleriyle aynı olan müzik eserini icra eden birçok sazculardan oluşan teşkilat. Orkestra birkaç guruba ayrılıp bir ses kısmını icra eder. orkestranın çeşiti kullanılan sazlara göre farklıdır. Mesela: milli müzik orkestrası, üflemeli çalgı orkestrası gibi. (UTİL V 219a).

muzika yiğini <mz> muzika ahanlırını orunlaş üçün mexsus orunlaşurulğan kiçilik./ müzik ahenklerini icra etmek için özel yapılan gösteri.(UTİL V 219b).

muzikaşunasliq i (F+R) muzikini tetqiq qilğuçı alim, muzika mutexessisi/ müziği inceleyen alim, müzik uzmanı: *Süy sülalisi qurulup 2-yili (582-yili) içilğan muzika söhpet yiğində padişah Süygavzunıñ qollişi bilen meşhur muzikaşunas Ciñ yi eyni zamandiki Niyuxunñ qatarliq bir qisim erbablarnıñ tosqonliqini yinip sucibiniñ “12 ahañ qanuni” boyıçe muzikini tertipke silişke teşebbus qilidu./* Süy sülalesi kuruluş 2. yılı (582. yılı) yapılan müzik toplantısında padişah Sui gao zu'nun teşebbüz etmesi ile meşhur müzik uzmanı Jing yi ai 'yi, zamanındaki Niyouhung gibi bir kısım erbabların karşılığına karşı çıkararak Su ji bing'in “12 ahenk kuralı” nı esas alarak müziği düzenlimesi teşebbüz edelir.(UTİL V 219b).

muzikiliq avaz <mz> belgilik çastotiğa ige hemde qulaqqa yiqimliq anlinidiğan avaz. o avaz çiqarğuçı cisimniñ qanunyetlik titirişi arqiliq peyda bolidu./ frekansa sahip olan ve kulağa hoş gelen ses. O ses çikaran cisimin titreşi vasıtasıyla hasil olur. (UTİL V 220a).

muzikiliq s muzika arqiliq ipadilinidiğan; muzika bilen bille icra qilindiğan/müzik ile ifade edilen; müzik ile beraber icra edilen: muzikiliq avaz. muzikiliq diramma. muzikiliq diklamasiye/ müzikli ses, müzikli drama, müzikli bir şeyler okumak. **Uyğur emgeqçiliriniñ muzikiliq tepekküriniñ cevheri bolğan “On İki Muqam” mu yinji hayatqa iriştı./ Uyğur çalışanların müzikli tefekkürünün cevheri olan “on iki makam” da yeni hayata oluştı. (UTİL V 220a).*

muzikşunasliq i muzika nezeriyesi tarixi, qanuni qatarliq tetqiq qilidiğan ilim /müzik bilimi tarihi, kurallarını inceleyen bilim: uyğur muzikaşunasliqi/ Uyğur müzik bilimi. (UTİL V 220a).

Naleş Uyğur halk ahenklerinden birinin adıdır. (UTİL 1096a).

nava II i (F) (1) küy, ahañ, milodiye/ ahenk, melodi: Utuq qoçup ötküzer mert işçılar kiçini, şadliq nava qapliğan yoruq sixniñ içini./ Cömert işçiler geçirir geceyi, mutlu ahenge kapsayan aydınlı maden ocağı.**Yandışip yigitler söygen qiziğa, yanritip küy naxşa mañar itizğa; riştisi bağlanğan yeşil deñizğa, navalar yizida qaynar tañ-seher /Erkekler seven kızı ile yan yana yürürler, şarkılarını her yana yayarak, yeşil deniz ile bağlanan onların kalbi, ahenkler yayılır sabahta köye.(2) omumen küy tüsünü alğan*

şadliq yaqi muñ tüşüni alğan avaz, sada./ omumen ahenk özelliği taşıyan, mutluluk ya da ses, seda: *Hemme yerni coş urup Turhan emgek navasi qaplap ketken idi./* Tüm yeri canlı çalışma mutluluğu kapsamıştı. **Sayrişar gülbağ ara xendan urup muñyanzi quş, ne kerek her canivarniñ öz navasi bolmisa./* Ötüşen gül bağlar ara binlerce kuş, ne gerek var her kuşun kendi ötüşmesi olmasa . (3) Uyğur on iki muqminin birinin nami/Uygur on iki makamının birinin adı: nava muqami/ nava makami. (UTİL V 356a).

naxşa-küy naxşa ve küy /şarkı ve ahenk, melodi: hiyit harpisida her tereptin naxşa-küy sadaliri anlinip turatti./ bayram arifesinde şarkı-ahenkler her taraftan duyuluyordu. (UTİL V 333a).

naxşa-muzika türlü sorunlarda iytilğan naxşa ve orunlanğan muzika/ türlü faaliyetlerde söylenen şarkı ve icra edilen müzik: *Mexsut akiniñ naxşa-muzika ve iytilğan hikayilirini anluğuçilar içide şehir ziyaliliridin başqa, yiraq yizilardin kelgen dihqanlarmu köp idi /* Mehsut abinin sarkı-müzik ve söyleyen hikayelerini dinleyenler arasında, şehir memurlarından başka, uzak köylerden gelen çiftçiler de var idi. (UTİL V 333a).

naxşa-qoşaq naxşa ve qoşaq/şarkı ve koşuk: *uzaq muddet izilip kelgen bu xeliqniñ – uyğurlarniñ naxşa-qoşaqhiri içide tarixi naxşa-qoşaqqlar xilila köp salmaqni igelleydu./* uzun zaman ezelen bu halkın- Uygurların şarkı-koşukları içinde tarihi şarkı-koşuklar çoğunluğa sahiptir. (UTİL V 333a).

naxşiliq muzika <mz> adem naxşa bilen orunlaydiğan muzika. çalğu esvaplar bilen teñkeş qilişqimu bolidu. (çalğu esvaplardin bicirildiğan muzikilardin periqlinidu)/insan şarkı ile icra eden müzik. Çalgı aletleriyle eşlik yapılabilir. (çalgı aletleri ile icra eden müziklerden farklı): (UTİL V 333b).

neğme i (A) çalğu esvaplıri bilen icra qilingan ahañ/ çalgı aletinden çıkan ahenk: *öy içidin tohtimay neğme avazi anlinip turatti/* ev içinden durmadan nağme sesi duyuluyordu (UTİL V 375a).

nota açquç <mz> beş sızıqlıq notidiki avaz igizlikiniñ ornini belgileydiğan belge/ beş çizgili notadaki ses yüksekliğinin yerini belirten işaret.(UTİL V 385b).

nota III i (L>R) <mz> (1) tavuşniñ şertlik yazma belgisi/seslerin yazı işareti: notiğa almaq, notiğa salmaq./ notaya almak, notalaştırmak. **bu öginiş birer iğizmu henzuçe bilmeydiğan, notidinmu xeviri yoq duyşexan üçün asan çüşmidi./*bu çalışma hiç Çince bilmeyen ve notadan anlamayan Duyşehan için zor geldi. (2) şundaq belgiler bilen yizilğan muzika esiriniñ tekisti, şundaq tekisler yizilğan defter, kitap ve şu qatarlıqlar:/nota işaretiyle yazılan müzik metinleri, bu metinlerin yazılı olduğu defter, kitap vs.: (UTİL V 385b).

notiliq sitan <mz> nota belgiliri yizildiğan paralil halettiki beş toğra siziq/nota işaretlerinin yazıldığı birbirine paralel beş çizgi. (UTİL V 386a).

pas III i (R) <mz> erlerniñ eñ pes, yoğan avizi ve şu avazliq naxşılarniñ ritimi, udar/ erkeklerin düşük kalın sesi ve şu sesli şarkıların ritimi: **royalni pas béríp çalmaq/* piyanoyu erkek düşük sesi ile uydurarak çalmak. **müzikiniñ pasi bolmisa yéqimsiz añlinidu/* müzikte pas olmasa kulağa hoş gelmez? (UTİL I 637b).

pauza i (L>R) 1) küy, şiir qoşaqlardéki üzülüş, toxtaş, ve onun belgisi/şarkı, şiir, koşuklardaki kesme, durak belirten işaret. 2) opira, balitlarda perde arlıqıda çilindiğan ve naxşa başliniş aldida çilindiğan uşşaq muzika; merğul/opera, bale gösterilerinde perde kapanıp bir sonraki sahneye geçmeden o aralıkta çalınan müzik. (UTİL I 664b).

pede bisiş usuli <mz> çalğu esvaplarını işlitiştiki barmaq qollarınıñ teqsim qélinişi közde totuldu. notida avaz belgisiniñ üsti ya da astı teripige qaysı barmaq bilen çéliniştirme Erep reqimi bilen körsitip bérildu/ müzik aletini çalarken kulnılacak parmakların taksim edilmesi. Notada ses işaretine göre çalgının üst ya da alt taraflarında hangi parmaklarla çalınacağını Arap rakamı ile gösterir. (UTİL I 677b).

pede i (F) (1) türlü çalğu esvaplarının destisidiki tavuş notlarını belgileydiğan boğumlar/türlü çalgı aletlerinin sapısındaki ses notalarını belirme boğumları: pede basmaq; pede bağlımaq/perde basmaq; perde bağlamak(2) ahan/ ahenk: *Telip dutarni başqidin saz qilip şoq pedelerge başlivetti/Telip dutarı tekrar çalıp canlı ahenkler başliyaverdi.* (UTİL 200b).

pede yötkimek 1) çalğu esvaplarını birer naxşığa çélivitip turup başqa bir naxşığa özgertmek; naxşını yénilimaq/ müzik aleti ile şarkı söylerken şarkıyı bitirince ara vermeden başqa bir şarkıyı söylemesi; şarkıyı yenilemek. (UTİL I 677b).

pellime avaz <mz> notidiki tövendin yuqırığa basquçluq ve ritimliq halda örlep mañidiğan yaqı yuqiridin tövengen basquçluq ve ritimliq halda pesiydiğan avaz sistemi/ notadaki alçaktan yükseğe, yüksekten alçağa basmak basmak ilerleyen ses sistemi. (UTİL I 700a).

pellime s <mz> tövendin yuqiriha tedrici örleydiğan yaqı yuqiridin tövengen tedrici çüşidiğan; basquçmu basquç / sesin alçaktan yükseğe ya da yüksekten alçağa basamak basamak ilerlemesi. (UTİL I 700a).

pes avaz <mz> pes, töven avaz/ düşük yada alçak ses. (UTİL I 346b)

peseymek <mz> , tavuş, notiniñ ritim qaydisi boyıçe yuqiridin tövengen astilap barmaq; tövenlimek (avaz, ahañ heqqide) / notanın ritim kuralına uyarak yüksekten alçağa inmesi. (UTİL I 690b).

püv tq asti-üsti kalpukini bir birige cüplep turup, havanı qattiq çiqarğanda hasil bolidiğan avaz/ alt-üst dudakları birbirine eşlik ederek, güçlü bir şekilde havayı çikardığımızda ortaya çikan ses. (UTİL 232b)

qoşulma avaz <mz> bir murekkep avaz terkipidiki asasi avaz (çastotisi eñ töven bolğan sap avaz) din başqa sap avazlar/ bir murekkep ses içindeki esasi sesden başqa saf sesler. (UTİL IV 259b).

qoşulma s qoşulğan, qoşuldiğan/birleşen, birleşebilen: qoşulma avaz/birleşen ses. (UTİL 812a).

rapsodiye i (G<R) <mz> mol tesevurğa ige bayan xarektirliq bir xil çalğu ahañi . o xeliq naxşisi yaqı xeliq ussul muzikiliriniñ témisini özgertiş اساسida barliqqa kelgen./ çok tasavur karakterli bir çalgı ahenke sahiptir. Genelde halk şarkıları ve müziklerinin konusunu değıştirmek sonucunda ortaya çikmiştir. (UTİL III 197a).

ritim i (G>R) naxşa ya da muzika tavuqlarının qanuniyyətlik halda növet bilən bir küçüyüp, bir acizləş, ya da bir uzurap bir qısırışı/ şarkı ya da müzik seslərinin qurallı halde bir güclənib, bir zeyifləməsi, ya da uzayıp, kısalmasıdır. (UTİL III 272b).

ritim tipi <mz> tavuqlarının yuqiri-tövenlik münasiviti hisapqa élinmiş haldiki vaxit tertipi/ seslərin yuxsek alçaklığı hesabı almadığı halde vaxit tertipi. (UTİL III 273a).

rondo i (İ>R) <mz> əsasi téma köp qitim təkrarlanıdığı muzika əsəri / əsasi konu çox təkrarlanan müzik əsəri. (UTİL III 255b).

sehne i (A) zal, kulub, meydan qatarlıq əmmivi sorunlarının sözlüğüçilər ya da oyun qoyğuçılar üçün əlahide təhəlinib, yerdin igiz qilib qurulğan supisi/salon, meydan, kulüp gibi ümumi yerlərdə konuşmacılar ya da göstəricilər için özel ayrılmış platform.**naxşa tügəş bilən sehne qarantəhəştə/ şarkı bitər bitməz səhnənin ışıqları söndü. *perde içilib, sehnini liq toldurup olturğan muzikantlar köründü./Perde açıldı səhnədəki müzisyenlər göründü.* (UTİL III 498b).

seliqe i (A) (1) qabiliyyət; tərz; üslub./ kabiliyyət, üslub. (2) <mz> on iki muqamın çon nəğmələri tərkibidiki əsaslıq muzikiləridin biri. səliqəsiz birmu muqam bolmayıdu, muqamlarda köpinçə çon səliqə və kiçik səliqə dəp ikkige ayrıldı, çon səliqə bilən kiçik səliqənin muzika ritimi pəriqliq boluopla qalmastin, yəne onların şiiri vəzinimu bir biridin pəriqlinidu. çon səliqələr tolarak yəte boğumluğ xəliq qoşaqliri əsasında tamamen birdek 8/5 takt bilən, kiçik səliqələr tolaraq həzəliyat əsasında tamamen birdek 4/4 takt bilən orundilidu/ “on iki makamın” böyük nəğmələri içindəki əsas müziklərdən biri. “səliqə” olmayan makam mövcüt değıldir. Genəldə makamlar böyük “səliqə” küçük “səliqə” diyə ikiye ayrılır. Böyük “səliqə” ilə küçük “səliqə” nin müzik ritmi fərqlidir. Onların şiir vəzini fərqlidir. Böyük “səliqə”lər genəldə yedi həceli halk koşuqları əsasında tamamenmiyə 8/5 takt ilə küçük “səliqə”lər genəldə gəzəl əsasında 4/4 takt ilə söylenilir: *Olarının otturisida momığa oxşaq çonqıyıp olturğan Taşvay muşavrek muqamının kiçik səliqəsini əldi bilən desləp qalun bilən orundap, kiyin təmbür bilən pədə biriş tertipi və naxul çikiş qaidiliri boyıçə nəmune körsitişke başlıdi./* Onların ortasında yer əlan Taşvay “muşavrek makamı”nın küçük “səliqə”sini öncəliklə kanun ilə söyledi, sonra təmbür ilə perde basma qurallı

uydurarak, “naxul” çekme kaidesine göre nomune göstermeye başladı. (UTİL III 489b).

senem i (A) uyğur neğmiliriniñ biriniñ nami. muqamlarda ussulluq qiyapet (obraz) yaritidiğan muzikini korsitidu. senem neğmisi dapniñ qizğın ve şoq urğusiğa egişip barğansiri evcige kötürüldü. senemdiki dap urğusi ve neğme ritimi şox ussulluq “siyirma” şeklde bolup, qoyuq ussulluq muzika puriqiğa ige/ Uygur nağmelerinden biri. Makamlardan dansa en çok uyan makam. Senem nağmesi defin güçlü sesiyle tempo kazanıyor. Senemdeki defin sesi ve nağme ritimi bir bütün olarak çok güzel dans kokusuna sahiptir. (UTİL III 494a).

simfoniye i (G>R) <mz> orkistir orunlaydiğan çoñ tiptiki muzika esiri. adette o töt muzika babidin terkip tapidu, köp xil ve özgirişi murekkep bolğan idiyivi hisiyatini ipadileydu/orkestranın çalacağı biçimdeki büyük müzik eseri. Genelde 4 bölümden oluşur, değışik düşünce ve hisleri ifade eder: bithovinniñ birinci simfoniyesi/ Bethoven’ın birinci senfonisi. (UTİL III 712a).

simfoniyelik **poima** <mz> peqet birla muzika bilen simfoniyelek muzika esri. o timiliq muzikiniñ bir xili bolup, témisi köpinçe piziyeye bay bolğan edebi eserlerdin ilindu. adette erkin muzika şekilliride yizilidu/tek müzik aletinden oluşan senfonik müzik eseridir. Teması olan müziklerden biri. Genelde teması zengin olan eserlerden alınır, müziği çok özgürdür. (UTİL III 712a).

takt i (Nim>R) <mz> muzikiniñ udar birliki, yene bir tekrarlinidiğan qattiq bir udardin yene bir qattiq udarha yetküçi bolğandiki basquç./müzik uzunluğunu yada kısalığını belirten birim, yani sert bir sestem başka bir sert sese geçişteki basamak. (UTİL II 67b).

takt siziqi <mz> nota siziqi bölünüp aldinqi takt siziqi bilen kiyinki taktıni ayrip turidiğan tik siziq/ nota çizgisi bölünerek önceki takt çizgisi ile sonraki takt çizgisini ayırıp duran dik olan çizgi. (UTİL II 67b).

tekist i muzika esiri naxşa qatarliqlaniñ şiri ve sözliri/müzik eseri, şarkı vs. şiri ve sözleri. (UTİL 358a)

teñkeş s maslaşturulğan, layiqlaşqan, oxşaş/ uyomluluk sağlayan, bir birine uyan, aynı: **O bu şeherge kilip uzun ötmey, barbitçi ayal dep nami çıqti. onuñ barbitqa teñkeş qilip iytqan muñluq naxşisi kişilerni özige celip qilatti.* / Bu kadın bu şehir'e gelip çok geçmeden barbitçi kadın olarak meşhur oldu. o kendisi çalan barbit'a uydurarak söyleyen koşukları kişileri kendisine çektirirdi. **Baliniñ nağra-sunayğa ravap teñkeş qilişteğ ğeyri munasip herikéti peştaq töpisiide olturğanlarniñ diqqitini qozhidi.* / Çocuğun nağra (bir çalgı adı) ve sunayha uydurarak ravab'ı (bir çalgı adı) uydurarak çalışı başkılarnın dikkatını çektirdi (UTİL II 174b)

teñşime s tañşildiğan, tañşeşke bolidiğan /ayarılan, ayarılanabilen: tañşime dumbaq/ tañşime davul. (UTİL 288a).

titiretme avaz <mz> yasalma avazlarnıñ bir türü, yeni notidiki öziniñ yuqirisidiki qoşna avaz bilen nahayiti tiz girelişip tekrarlinişidin peyda bolğan avaz/ yasılan seslerin bir türü, yani notadaki kendisinin yukarisındaki komşu ses ile çok hızlı birleşip tekrarlanışsıdan fayda olan ses. (UTİL II446a).

toluq avaz <mz> sekkiz giradusluq avaz 12 avazğa bölüngende, bir-birige tutaş kelgen töt avaz ottursidiki intirval toluq avaz déyilidu, bir toluq avaz ikki “yirim avaz”ni öz içige alidu. / sekiz derece sesi 12'ye bölünürse bir-birine bağı olan 4ses arasındaki intirval tam diye söylenir, bir tam sas iki yarı sestem uluşur. (UTİL II 279b).

toluq s mukemmel, yuqiri dericilik/mükemmel, yüksek dereceli (UTİL 315b).

toluqsız takt <mz> birinçi takt siziqi aldiğa kelgen avaz belgisi, o mukemmel takt şekillendürüp birelmeydu; ahañ ya ki muzika ariyeleriniñ takitiniñ “1- udar” din başlanmığan bolsa, onunda çoqum toluqsız takt bar bolidu. “yomşaq başlanğan takt” depmu atıldı./ birinci takt çizkisi önüne gelen ses belgesi, o mükemmel takt şekillendiremez, ahenk ya da müzik parçalarının taktının birinci ritimden başlanmamış ise, onunda mutlaka tam olmayan takt olur; bunu “yumuşak takt” diyebiliriz. (UTİL II 281a).

ton I i (Gi>R) <mz> tavuşnunñ igiz ya ki pesliki/ sesin yüksek ya da düşüklüğü. (UTİL II 287a).

töt böleklük muzika <mz> öt xil çalğı arqılıq orundıldığan köp tavuşluq muzika/ dört çeşit çalgı bir araya gelerek çalınan çok sesli müzik. (UTİL II 354a).

udar miq (R) <mz> muzikiliq tavuşniñ davamlışış vaqtiniñ uzun-qisqalıqını hisaplaştı qollınıldıhan birlik./ müzik sesinin devam etmesi ve uzun-kısalığını çözmede kullanılan birim. (UTİL V 718a).

udarlıq s udarliri iniq ipadilindiğan, udarğa ige./ritimi ifade eden, ritime sahip: tembur çiliştä öt barmiqimizni toluq heriketke keltürimiz. undaq qılmiğanda birikme udarlıq ahañlarni toluq çalalmay ahañ süpiti naçarlışıdu./ tamburu çalmak için dört parmağımızı beraber hareketlendiririz. Öyle yapmasak birleşme ritimli ahenkler tam çıkmaz ve ahenk kalitesine etkisi olur. (UTİL V 718a).

udarsız s udarliri iniq ipadilinmeydiğan, udarğa ige emes/ritime sahip olmayan, ritimi belli olmayan. (UTİL V 718a).

yürüşleştürgen muzika <mz> xarektiri birbirige oxşaş bolğan ahañlardın quraştırılğan bir yürüş ahañlar (UTİL VI 663a) / karakterleri birbirine benzeyen ahenklerden oluşturulan ahenkler.

yürüştürmek f aylandurmaq, herekenlendürmek, mañğuzmaq/döndürmek, hareket haline gitirmek, devam ettirmek. (UTİL 1422b).

2.5. Danslar

çardaş i <mz> vingiriyçe “sardas” söziniñ ahañ tercümesi, bu vingiriye xeliqiniñ ussul (tansa) muzikisi bolup, 19- esirniñ ottorlirida peyda bolğan/ Macarca “sardas” kelimesinin ahenk tercümesi olup, bu Macaristan halkının dans müziksidir, 19. yüzyılda fayda olmuştur. (UTİL II 637b).

çekitme i <dns> Uyğur usulliriniñ bir xili/ Uyğur danslarından bir türü: *Olar oğilini çöridep çekitmige dessidi, lakin, kenciniñ olarha qarar közi yoq idi./Onlar oğullarının etrafını alıp çekitme oynadılar, ama çocuklarının onlara bakan gözü yok idi (hiç bakmıyordu).* (UTİL II 739b).

dap ussuli <dns> Uyğur xeliq usulliriniñ biri, şin jiang uyğur aptonum rayonida keñ omumlaşqan. köpinçe ayallar yalhuz oynaydu. başqa sazlar arlaşturulmay, peqet dapla teñkeş qélinidu, ussulçi dap udarlariniñ özgirişige eğişip ussul arqiliq türlük qiyapetlerni çiqiridu, heriket çaqqan ve siliq bolidu/ Uyğur halk danslarından biri, genelde kadınlar yalnız dans eder. Sadece def olur başka saz karışmaz; dansçı kız defin ritimiye uydurarak güzel hareketleriyle dans eder, hareket hızlı ve nazik olur. (UTİL III 1b)

gopak i (R) <dns> okrainaniñ xeliq ussuli ve şu xil ussul muzikisi/ Ukrayna halk dansı ve şu dansın müziği. (UTİL IV 825b).

gül dumbaq ussuli <dns> Xenzularniñ bir er, bir ayal, neqişlengen bir takiye şekildiki dumbaqni isivilip, urulğan cañha naxşa bilen teñkeş qilip oynaydığan enenivi xeliq ussuli./ Çinlilerin bir erkek bir kadın, nakışlı yastık şeklindeki davulu boyunlarına asıp, vurulan cañ'a eşlik ederek oynanan bir halk dansı. (UTİL IV 856b).

hazirqi zaman ussuli <dns> yavrupa va amirikada 20-esirniñ başlıridin başlap tereqqi qilhan bir xil ussul türü. amirika va girmaniyede tarqalğan. o ussul ve şekil cehttin, erkin ve türü köp boluştek alahidiliklerge ige./ Avrupa ve Amerikada 20. yüzyıldan itibaren gelişmiş bir dans çeşiti. Amerika ve Almanyada yayılan. O ussul ve şekil taraftan özgür ve çeşiti çok olmak üzere özellikleri taşıyor. (UTİL V 443b).

kolliktip ussul <dns> kolliktip boyıçe oynilidiğan çoñ tiptiki ussul. köpinçe hiyt-bayramlarda, meşrep ve olturuşlarda oynilidu./ topluca oynalınan bir dans. Genelde bayramlarda, meşreplerde oynanır. (UTİL IV 586b).

leper i <dns> bir cüp qız yigit orundaydığan ussulluq naxşa./ bir çift kız yigitin sergilediği danslı şarkı (UTİL 987a).

mazurka i (R) <dns> Polşa milli ussuli. eslide polşa mzuviye rayonida meydanğa kelgen. 16-esirge ait tarihi xatirler bar. deslepte 8 yaki 16 cüp dihqan qız-yigiti bille oynaydığan ussul bolup, 19-esirdin başlap amirika ve yavrupa tansixaniliriğa kirip qizhin alqışqa sazaver bolğan./Polonya milli dansı. Mzuviye bölgesinde ortaya çıkmıştır. 16. yy.a ait izler taşır. Önceleri 8 ya da 16 çiftten oluşan çiftçi kız ve

erkeklerce oynanırken 19. yy.'dan itibaren Avrupa ve Amerika'da dans edilen ortamlarda çok ilgi görmüştür. (UTİL V 25b).

nazirkom i <mz> Uyğur heliq küyliridin biri ve şu küyge oynilidiğan bir xil ussul. o asasen turpan vilayitige omumlaşqan./ Uyğur halk müziğinden biri ve şu müziğe uydurarak oynalınan halk dansı. Bu dans genelde Turfan vilayetinde oynanır. (UTİL V 340a).

pota oyuni 1) meşreplerde er-ayal bir- birini ussulğa tartışta pota taşalış arqiliq oynildihan bir xil ussul/ meşreplerde erkek, kadın bir birlerini dansa davet etmek için kuşak atarak dansa kaldırır, bu dansın bir türü: **Men onun oyniğan ussuli bilen pota oyunida iytqan biyitliriğa köyüptimen, emdi qarısam bir yük boldi./* Ben onun ettiği dansa ve kuşak oyununda söylediği aşık olmuştum ama şimdi bana yük oldu. (UTİL 722b).

sama II i (A) (1) Uyğurlarniñ enenivi milli nağra ussulliridin biri,4/4 takt ölçimide icra qilindu. köpinçe hiyit bayramlarda opece oynilidu/ Uyğurların halk danslarından biri, 4/4 ritim ile oynanır. Genelde bayramlarda topluca oynanır: *Camenin heşemetlik dervazisiniñ aldi tiximu heyvetlik tüs alğan. yüzligen yaşlar, balılar, moysipitlar bu yerge özligidin yihilğan bolup, beziliri nağra sunayğa teñkeş kilip, acayıp mharet bilen sama salmaqta; beziliri olarni çöridep sama körmekte./* Caminin önü çok coşkuluydu; yüzlerce yaşlı, genç, çocuk çalan nağra ve zurnayla dans ediyorlardı; bazıları ise etrafında onları seyrediyordu. (2) sopi inşanlarniñ dini paliyetlerde, zikir, telqinge maslaşturup ilip baridiğan bir xil herikiti. köpinçe ikki qol aldi-keynige taşlinip, bel igilgen halda piqirap oynilidu./ sofilerin dinî faaliyetlerinde, zikir çekerek ve elleri arkada olup, dönerek yapılan hareketi. (UTİL III 419b).

sama ussuli <dns> sama/ sema dansı. (UTİL III 420a).

senem ussuli <dns> Uyğurlarniñ enenivi milli ussuli. adette hiyit-bayram yaki emgektin kiyin koliktıp oynilidu. şekli bir qeder erkin, heriketliri canliq kilidu. xin jiang niñ her qaysi caylirida oxşaş bolmiğan alahidiliklerge ige türliri bolup, ussulup cehette asasen oxşaydu./ Uyğurların millî dansıdır. Genelde bayramlarda toplu olarak oynanır. Şekil olarak özgürdür, canlı harekete sahiptir. Çin Uyğur özerk

bölgesinin farklı bölgelerinde aynı olmayan özel çeşitleri vardır. Ama üslup olarak aynıdır. (UTİL III 494b).

ussul i (A) <dns> ritimliq heriketlerni esasliq ipadileş vastisi qilidiğan bir xil senet şekli. uniñ bilen kişilerniñ turmuşı, idiyisi ve hisiyatini ipadileşke bolidu, adette onuñha muzika teñkeş qilindu/ritimli hareketleri ifade vasıtası olarak kullanan, insan hayatını, düşüncelerini, duygularını konu alan, genelde müzik eşliğinde yapılan bir çeşit sanat türü, dans: ussul oynimaq, ussulğa çuşmek, xeliq ussuli, dap ussuli/dans etmek, dansa kalkmak, halk dansı, def dansı. (UTİL V 743b).

2.6. Mukamlar

Uygur Türklerinde makam birbirine benzemeyen melodisi, müzik yapısı, kendine özel ahenk şekli, ahenk şivesi özelliği taraftan birkaç türe ayırmak mümkündür. Onlar On İki Mukam ve Kumul, İli, Hoten, Turfan, Dolan, Kuça Bölgelerinde ait olan yerli Mukamlardır. Bunlardan başka “Abu Çeşme” Mukamı, İşret Engiz Mukamı ve Visal Mukamı vardır. Ama bu mukamların bazıları günümüze kadar ulaşmamıştır, bazılarının ahenkleri kayıptır.

On İki Mukam günümüze meşhur müzisyenlerden biri olan Turdi Ahun tarafından ulaştırılmıştır. Sonra 1978.yıldan 1990.yıl, eylüle kadar On İki Mukam tekrar düzenlenip eksik yerler eklenmiştir (İmin 1997: 358).

Turdi Ahun tarafından söylenen liste şöyledir: 1. Rak Mukamı (23 nağme, 224 mısra (tekrar düzenlendikten sonra 25 nağme 245 mısra), 2. Çebbiyat Mukamı 23 nağme 216 mısra(tekrar düzenlendikten sonra 25 nağme, 218 mısra). 3.Muşavrek Mukamı 31 nağme 340 mısra (tekrar düzenlendikten sonra 30 nağme 238 mısra. 4. Çarigah Mukamı. 181 nağme 190 mısra (tekrar düzenlendikten sonra 25 nağme 260 mısra). 5. Pencigah Mukamı. 25 nağme 200 mısra. (tekrar düzenlendikten sonra 30 nağme, 328 mısra). 6.Uzzal Mukamı 29 nağme 159 mısra (tekrar düzenlendikten sonra, 29 nağme 210 mısra). 7. Ecem Mukamı. 17 nağme 220 mısra. (tekrar düzenlendikten sonra 22 nağme,282 mısra). 8.Oşşaq Mukamı. 23 nağme 280 mısra (tekrar düzenlendikten sonra 32 nağme 216 mısra). 9. Bayat Mukamı. 19nağme, 217 mısra (tekrar düzenlendikten sonra 23nağme,330 mısra). 10.Nava Mukamı 20 nağme

193 mısra (tekrar düzenlendikten sonra 23 nağme,209 mısra). 11. Sigah Mukamı 6 nağme 82 mısra (tekrar düzenlendikten sonra 25 nağme,205 mısra) 12.İraq Mıkamı 8 nağme,108 mısra (tekrar düzenlendikten sonra 23 nağme, 314 mısra. Turdi Ahun'dan kasite alınmış olan 245 nağme, 2482 mısradan oluşan mukam tekrar düzenlemede toplam 320 nağme, 3127 mısra olmuştur (İmin 1997: 369).

Ama Turdi Ahun'un bize bıraktığı mukam listesindeki 3. mukam olarak yer almış olan Muşavrek Mukamı Abdureop Teklimakaniy'in mukam metini üzerindeki çalışmasında 11. mukam olarak yer almıştır (Teklimakaniy 2005: 1). Turdi Ahun'un bize bıraktığı mukam listesindeki 11. mukam olarak yer almış olan Sigah Mukamı ise Abureop Teklimakaniy'in çalışmasında 3. mukam olarak yer almıştır.

Abdureop çalışmasının konusu olan “On İki Mukam Metinleri” için 1997.yılı Zhong Guo Kamus Neşiryatı tarafından yayınlanan 12 cildli eser *Uygur On İki Mukamı*'ın dan yararlandığını çalışmasının giriş kısmında balirtmiştir (Teklimakaniy 2005: 5). Başka mukamlar Turdi Ahun'un bize bıraktığı mukam sırasıyla aynı düzende yer almaktadır.

2.6.1. “Abu Çeşme” Mukamı

“Abu Çeşme” kelimesi “göz yaşları” anlamıdadır. Turdi Ahun'dan günümüze ulaşan mukamlar içinde “Abu Çeşme” mukamının metinleri notaya alınmış olsa da, ahenkleşen kaseti kayıptır. Ama zamanında Turdi Ahun tarafından kasete aldığı malumdur.

“Abu Çeşme” mukamı:

“mukam béşi (muşavrek)” (makam başı) sekiz mısra;

“mustezat” 30 mısra;

“çebbiyat”, 12 mısra;

“oşşaq”, 12mısra;

“uzhal”, 8 mısra;

“nava”, 12mısra;

“pencigah”, 12mısra;

“bayat”, 8mısra;

“sigah”, 16mısra;

“rak” 12mısra;

“çeşme”, 24mısra;

“cula”, 16mısra;

“senem”, 56 mısra;

toplam seçilmiş 13 nağmeden oluşmuştur. “Abu Çeşme” mukamı kendi özelliğine göre ayrı bir makam mı, yoksa başka mukamlardan seçilmiş bir musiki eseri mi günümüzde tartışılmaktadır. Bu konuyu aydınlatmak için başka mukamlarla müzik özelliklerini karşılaştırmak gerekir. Ama bu mukamın ahengi elde olmadığı için mukamşinaslar başka mukamlardan seçilmiş bir makam olduğunu düşünmektedirler (İmin 1997: 333-334).

2.6.2 “İşret Engiz” ve “Visal” Mukamı

Meşhur müzisyen Amannisahan ile Kedirhan’ın icad ettiği “İşret Engiz” mukamı ile “Visal” mukamlarının melodi ve metinleri günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu iki makam ve “Abu Çeşme” mukamı Uygur makam kültüründe açılmamış bir sırdır (İmin 1997: 335-336).

2.6.3. Kumul Meşrep Mukamı

Kumul Mukamlarında Kumul bölgesine ait olan tüm halk şarkıları ve senem ahenkleri yer almış olup, genelde şarkı ve dans özelliğini taşımaktadır. Bu mukamın metinleri halk şarkıları ve halk destanlarından seçilmiş olup mukamın listesi ve nağme sayısı aşağıda verilmiştir.

Kumul Meşrep Mukamının listesi:

1. Çoңdur Mukamı (Yürdüm Alem Mukamı). Bu mukamın iki *çüşürge*’si olup, birinci *çüşürge* 17 ahenk, ikincisi ise 13 ahenkten oluşmaktadır.

2. Oluğdur Mukamı (Hay-Hay Yılan mukamı). Bu mukamın bir *çüşürge*’ si olup, 11 ahenkten oluşmaktadır.

3. Mustazat Mukamı (Yalğuz Tuyum Mukamı). Bu mukamın iki *çüşürge*’si olup, birinci *çüşürge* 13 ahenk, ikincisi ise 41 ahenkten oluşmaktadır.

4. Çarigah Mukamı (bunun başka adı yok). Bu mukamın iki *çüşürg'si* olup, birinci *çüşürge* 9 ahenk, ikincisi ise 13 ahenkten oluşmaktadır.

5. Xupti Mukamı (başka adı yok). Bu mukamın iki *çüşürg'si* olup, birinci *çüşürge* 20 ahenk, ikincisi ise 13 ahenkten oluşmaktadır.

6. Çepbayat Mukamı (Canikem Mukamı). Bu mukamın iki *çüşürg'si* olup, birinci *çüşürge* 10 ahenk, ikincisi ise 15 ahenkten oluşmaktadır.

7. Muşavirek Mukamı (Derdiñge Dava Mukamı). Bu mukamın iki *çüşürg'si* olup, birinci *çüşürge* 13 ahenk, ikincisi ise 11 ahenkten oluşmaktadır.

8. Özhal Mukamı (Derdiliva Mukamı). Bu mukamın iki *çüşürg'si* olup, birinci *çüşürge* 15 ahenk, ikincisi ise 12 ahenkten oluşmaktadır.

9. Dugah Mukamı (Kiçik Derdiñ Yaman Mukamı). Bu mukamın bir *çüşürge' si* olup 10 ahenkten oluşmaktadır.

10. Dolan Muşavrek Mukamı. Bu mukamın iki *çüşürg'si* olup, birinci *çüşürge* 14 ahenk, ikincisi ise 12 ahenkten oluşmaktadır.

11. Irak Mukamı. Bu mukamın bir *çüşürge' si* olup 13 ahenkten oluşmaktadır.

12. Rak Mukamı (Sayrañ Bulbul Mukamı). Bu mukamın bir *çüşürge' si* olup 11 ahenkten oluşmaktadır.

Bu liste Kumul bölgesindeki Uygur mukamcılarında Ahun Beg, Ak Paşa ve Seydullah gibi ünlü makamcılarının 1972. yılında, Kumul bölgesinde üçüncü defa tekrar düzenlenip kasete kaydedilen Kumul Meşrep Mukamının mükemmel olan listesidir. Kumul Meşrep Mukamına dâhil olan ahenkler: Mukaddeması 12, nazımlı ahenkler 250 olup, tüm ahenkler toplam 262 parça ahenkten oluşmaktadır. Bu mukamın tamamen söylenmesi için 12 saat gerekmektedir (Exmidi 1992: 299-301).

2.6.4. Dolan Meşrep Mukamı

Dolan Meşrep Mukamı'nın listesi ve nağmelerinin sayısı ise aşağıda verilmiştir:

1. Baş Bayavan Mukamı (Dolan Rak Mukamı) 5 nağmeden oluşmaktadış.
2. Zil Bayavan Mukamı (Moğal Mukamı) 5 nağmeden oluşmaktadış.
3. Çöl Bayavan Mukamı (Dolan Muşavirek Mukamı) 5 nağmeden oluşmaktadış.
4. Bom Bayavan Mukamı, 5 nağmeden oluşmaktadış.
5. Sim Bayavan Mukamı, 5 nağmeden oluşmaktadış.
6. Özhal Mukamı (Samuq Makamı) 5 nağmeden oluşmaktadış.
7. Xodek Bayavan Mukamı (Xodek Mukamı) 5 nağmeden oluşmaktadış.
8. Cula Mukamı, 5 nağmeden oluşmaktadış.
9. Dugamet Mukamı (Duga makamı) 5 nağmeden oluşmaktadış.

Bu liste 1983 yılında Merkit ilçesinin “Kızıl Bayrak” köyündeki Dolan mukamcılarında Hasan Turek, Ahmet Kalun gibi kişiler tarafından 3. defa düzenleyerek tekrar kasete verdiği Dolan Meşrep Mukamının listesidir.

Dolan Meşrep Mukamı'nın her biri beş nağmeden oluşmuş olup, şimdiki 9 mukamın bütün ahenkleri 45 nağmeden oluşmuştur. Bu mukamın tamamen söylenmesi iki saatten fazla zaman almaktadır (Exmidi 1992: 303-304).

Abduşükür Muhemmed İmin ise kendi çalışmasında Dolan Mukamının, Mekit va Avat bölgelerinde farklı adlar ile adlandırıldığını belirtmiştir. Yani Mekit Dolan köylerinde şu şekildedir:

1. Dolan Rak (rek) Mukamı
2. Bom Bayavan Mukamı.
3. Zil Bayavan Mukamı
4. Sim Bayavan Mukamı
5. Uzzal Bayavan Mukamı

6. Dolan Cula Mukamı

7. Dolan Muşavrek Mukamı

8. Dogamet Bayavan Mukamı

9. Xodek Bayavan Mukamı

Avat Dolan Köylerinde şu şekildedir:

1. Baş Bayavan Mukamı

2. Bom Bayavan Mukamı

3. Sim Bayavan Mukamı

4. Bayavan Mukamı

5. Muğal Bayavan Mukamı

6. Samuq Bayavan Mukamı

7. Cula Bayavan Mukamı

8. Çöl Bayavan Mukamı

9. Dogamet Bayavan Mukamı

Abduşükür Muhemmed İmin'in verdiği bilgiye göre Dolan Mukamı Meşrep-Senem özelliğine sahip olup, başlanış nağmesinden hemen sonra şarkılı dans başlamaktadır. Dolan Mukamı Mukam Başı 4/2 ritim, Çikitme 4/3 ritim, Senem 4/4, Seliqe 8/5 ritim, Siyirilma 4/2 ritim gibi beş nağmeden oluşmaktadır. Dokuz mukamın her biri 30 dakikadan, beş saat sürede icra edilmektedir. Günümüze kadar not alınmış olan şarkı metinleri toplam 204 mısra olmaktadır (İmin 1997: 286-288).

2.6.5. Turfan Meşrep Mukamı

Turfan Meşrep Mukamlarının listeleri ise aşağıda verilmiştir:

1. Rak Mukamı
2. Derdax Mukamı
3. Muşavirek Mukamı
4. Çargâh Mukamı
5. Pencigah Mukamı
6. Öz Hal Mukam
7. Ecem Mukamı
8. Oşşak Mukamı
9. Nava Mukamı
10. Bayat Mukamı

Yukarıdaki liste 1986 yılında Turfan vilayetinin Toksun nahiyesindeki mukamcılarının tekrar düzenleyip kasete verdikleri Turfan Meşrep Mukamının listesidir.

Turfan Meşrep Mukamının her bir kısmı “Mukaddime”, “Teze”, “Nüsha”, “Selike”, “Büyük Senem”, “Büyük Seaike” ve “Tekit” gibi ona yakın nağmelerden oluşmaktadır. Toplam nağmelerin sayısı yüzden fazla olup, söylenmesi için 6 saate yakın zaman gerekmektedir (Exmidi 1992 305-306).

2.6.6 İli-Yarkent Mukamı

Günümüzde Doğu Türkistan’ın İli bölgesine ait olan İli Mukamının listesi şöyledir:

1. Rak Mukamı. Başlanış nağmesi, 3 dastan, 3 merğul nağmesi (Merğul için Bkz. UTİL. V.100b), 3 meşrep nağmesi gibi toplam 10 nağmeden oluşmaktadır.
2. Çepbiyat Mukamı. Başlanış nağmesi, 2 dastan, 3 merğul nağmesi, 4 meşrep nağmesi gibi toplam 11 nağmeden oluşmaktadır.
3. Muşavrek Mukamı. Başlanış nağmesi, 3 dastan, 3 merğul nağmesi, 5 meşrep nağmesi gibi 14 nağmeden oluşmaktadır.
4. Çarigah Mukamı (bu mukam hakkında bir kaynak yoktur).
5. Pencigah Mukamı. Başlanış nağmesi, 4 dastan, 4 merğul nağmesi, 3 meşrep nağmesi gibi 12 nağmeden oluşmaktadır.
6. Uzzal Mukamı. 1. Naleş (Uygur halk ahenklerinden birinin adıdır. UTİL 1999: 1096), 3 dastan, 3 merğul Nağme; 2. Naleş 4 dastan, 4 merğul nağme, 6 meşrep nağme gibi 21 nağmeden oluşmaktadır.
7. Ecem Mukamı. Başlanış nağmesi, merğul nağme, meşrep nağme gibi 6 nağmeden oluşmaktadır.
8. Oşşaq Mukamı. Başlanış nağmesi, 2 dastan, 2 merğul nağmesi, 5 meşrep nağmesi gibi 10 nağmeden oluşmaktadır.
9. Bayat Mukamı. Başlanış nağmesi, 1 dastan, 1 merğul nağmesi, 3 meşrep nağme gibi 6 nağmeden oluşmaktadır.
10. Nava Mukamı. Başlanış nağmesi, 3 dastan, 3 merğul nağmesi, 5 meşrep nağmesi gibi 12 nağmeden oluşmaktadır (İmin 1997: 331-333).

2.6.7. Hoten Mukamı

Hoten Mukamı listesi şöyledir:

1. Rak Mukamı
2. Çarigah Mukamı

3. Nava Mukamı
4. Oşşaq Mukamı
5. Pencigah Mukamı
6. Çebbiayat Mukamı
7. Bayayt Mukamı
8. Huseyni Mukamı
9. Sigah Mukamı
10. Senem Nağmesi (toy senimi)
11. Alay-lay Mukamı
12. belli değil

Bu mukamlar Mukaddeme, Teze, Teze Merğuli, Seliqes, Seliqes Merğuli, Nusxa, Nusxa Merğuli gibi nağmelerden oluşmaktadır (İmin 1997: 318-319).

2.6.8. On İki Mukam

On İki Mukam – Uygur halkının klasik müzik kamusudur. Mukam’ın her biri “Büyük Nağme”, “Destan” ve “Meşrep”ten ibaret büyük üç kısımlı nağmelerden oluşmuştur. Turdi Ahun’un bize bıraktığı 245 nağme ve 2482 mısradan oluşan On İki Mukam, 1978 yılından 1990 yılına kadar olan zaman içinde yapılan çalışmalardan sonra bütün nağmeleri 320nağme; 3127 mısradan oluşmaktadır (İmin 1997. 358).

1. Rak muqami (rak mukamı)

Rak Mukamı Uygur On İki Mukamının birinci mukamı olup, *rak* kelimesi eski Sanskritçede “küy”, “şarkı”, anlamındadır. *Rag* olarak da telaffuz edilmiştir. Bu kelime hâlâ Buddhizmde “ahenk” anlamında kullanılmaktadır (İmin 1995: 139). Alimcan İnyet kendi çalışmasında Rak Mukamının aslı adının “rahavi” olduğunu,

“rahavi” teriminin “kurtulma” anlamında geliğini aynı sırada Rak Mukamının şafak söküp güneş yükselene kadar olan zaman diliminde icra edildiğini belirtmiştir (İnayet 2007: 367). *Tevârih-i Mûsikiyyun* adlı risalede, Mevlane Şeyh Ebu Nasır Fârâbî'nin Rak Mukamını icat ettiği yazılmıştır (Baytur, Tömür 1982: 53). Uygur klasik müziği 12 makamın birincisidir. O toplam 23 nağme, 205 mısra, 13 büyük nağme 113 mısradır; 4 destan, 8 nağme, 58 mısradır; iki meşrep, iki nağme, 34 mısradan oluşmaktadır. (UTİL III, 209).

Rak muqami (rak mukamı)

Çoğ neğme (büyük nağme)

Muqeddime (mukaddime)

Setarim tariğa (satarım teline) meşreb

Birinci teeze

Nevai, “Eşreget min” .

Birinci teeze çüşürgisi (birinci teeze sonlandırılması).

Nevaiy, “Teşneleb olma”.

İkkinçi teeze (ikinci teeze)

Birinçi ahañ (birinci ahenk)

Nevaiy, “Saqiya, men yutmağan”.

İkkinçi ahañ (ikinci ahenk)

Sadiqiy “Haluehval özgıçe”.

İkkinçi teeze çüşürgisi

Sadiqiy “Piri şeş hal özgeçe”.

Birinçi nusxe

Nevaiy “Çekkende neqqaşi qeza”.

Birinçi nuuxe çüşürgisi

Nevaiy “Bolğil Nevai robereh” .

İkkinçi nusxe

Qelender “Körmedim sendek cehanda”.

Mustehzad

Mehzun “Yoqtur bu cehan içre” .

Mustehzad çüşürgidi

Mehzun “Köz salma erusi dun” .

Cula

Nevaiy “Şox iki ğezaliğni”.

Senem

Nevaiy “ Arez quyaşın açıp”.

Çoğ seliqe

“Seniğ caniğ meniğ canım” xeliq qoşaqłiri (Halk koşukları).

Birinçi kiçik seliqe**Birinçi ahağ**

Nevaiy “Yene ne çihreğe ot saldı”.

İkkinçi ahağ

Nevaiy “Hebhatkim, birav ğemidin”.

Üçünçi ahağ

“Aq alma, qizil alma” Xeliq qoşaqłiri (Halk koşukları).

Tötinçi ahağ

Huveyda “Aymağil sirriğni sen”.

Birinçi kiçik seliqe çüşürgisi

Nevaiy “Eqil itti, huş ketti”.

İkkinçi kiçik seliqe

Nevaiy “Keçe kegümdur deban”.

Pişrev**Birinçi ahağ**

“İşqiğ otiğa” meşreb.

İkkinçi ahağ

Ayaziy “Eylediğ, ya reb”.

Pişrev çüşürgisi

“Saqi, qedehni” meşreb.

Teikid**Birinçi ahağ**

Meşhuriy “Ey seba, yetkür”.

İkkinçi ahağ

Huveyda “Xezan ettim”.

Dastan (destan)**Birinçi dastan**

Meşreb “Her kişiniñ derdi bolsa”.

İkkinçi dastan

“Mundin keter bolsañ” Ğirip-Senem’den

Üçünçi dastan

“Yurt qedrini” Ğirip-Senem’den.

Tötinçi dastan

“Ey yaranlar” Ğirip-Senem’den.

Beşinçi dastan

“Zulmuñ bilen” Behram-Dilaram’den.

Meşreb**Birinçi meşreb**

Lutfiy “Ey peri yüzlük begim”.

Meşreb “Kel, ey dilber”

İkinçi meşreb

“Ta kiydi” meşreb. (Teklimakani 2005: 1-71).

2. Çepbayat Mukamı

Çepbayat Mukamı Uygur On İki Mukamının ikinci mukamıdır. Abduşükür Muhemmed İmin’in verdiği bilgiye göre, bu mukam adı Uygur mukamları olan “On İki Mukam” ve “Kumul Mukamları” içinde bulunmaktadır. Dilciler “Çepbayat Mukamı”nı “büyük bayat”, “hızlı perde şeklindeki bayat”, “bayat mukamından yararlanarak tekrar edilmiş mukam” olarak düşünmektedir (İmin 1992: 116). Abduşükür Turdi’nin verdiği bilgiye göre, “Bayat” kelimesi eski Uygurcada “huda”, “Tanrı” anlamında gelmektedir. “Çap” kelimesi “güçlü” anlamında gelmektedir. Yani Çap+Bayat=Çabbayat olup sonuç olarak “büyük, ulu tanrı” anlamında gelmektedir (Turdi 1995: 140). Clauson’un Etimolojik Sözlüğü’ne göre *bayat* kelimesi “tanrı” anlamında gelmektedir. Ayrıca güçlü bir diğer manası da Oğuz

boylarından birinin adı olarak geçmesidir. Çebiyat Mukamının şafak sökerken icre edildiği bilinmektedir (İnayet 2007: 367). Bu makam esas olarak 23 nağme, 253 mısra olup, büyük nağme 12 nağme, 137 mısra; 4 destan 8 nağme, 76mısra; üç meşrep 3 nağme, 38 mısradan ulaşmıştır. (Bkz:UTİL II 670b).

Çebiyat muqami

Çoğ neğme (Büyük nağme)

Muqeddime

Erşiy “Visali hecridin” .

Teezze

Nevaiy “ Arezin yapqaç”.

Teezze Çüşürgüsü

Nevaiy “Qaşi alinda” .

Nusxe

Erşiy “Deriğakim, meni taşlap”.

Mustehzad

Birinçi ahañ

Bilal Nazim “Ey melahet kişiveriniñ”.

İkkinçi ahañ

Meşhuriyy “Nezaket bostanida” .

Mustehzad çüşürgisi

Bilal Nazim “ Gulsurx yenliğ” .

Cula

“Men seni körüp” Xeliq qoşiqi (halk kuşuğu).

Senem

Huveйда “Dilbera, maña seniñdek”.

Çoğ seliqe

“Bügün ayğa alti deydur” Xeliq qoşiqi (halk kuşuğu).

Kiçik seliqe

Birinçi ahañ

Nevaiy “Körgeli husnuñni zaru” .

İkkinçi ahañ

Nevaiy “Perdege kirgen kebi” .

Üçüncü ahañ

Bilal Nazim “Vah ne xuşdur” .

Kıçık seliqe çüşürgüçisi

Bilal Nazim “Neçe vaqt” .

Teikid

Nevaiy “İşq ara menmen demi” .

Dastan

Birinçi dastan

“Köksümni çak etip” Senevber dastani.

İkkinçi dastan

Zelili “ Namayan olduñ” .

Üçüncü dastan

“Bağban bolup” Ğerib-Senem dastani.

Tötinçi dastan

“Aradin hiç söz” Ğerib-Senem dastani.

Meşreb

Birinçi meşreb

Qelender “Ey perizadi zamanim” .

İkkinçi meşreb

Birinçi ahañ

Bilal Nazim “Erzim işitkil” (TEKLİMAKANI : 2005: 75-132).

3. Segah Mukamı

Sigah Mukamı Turdi Ahun’un bize bıraktığı listede 11. mukam olarak yer almıştır. Abdureop Teklimakaniy’in On İki Mukam Metni üzerindeki çalışmasında 3. mukam olarak yer almıştır (2005. 1). Alimcan İneyetin verdiği bilgiye göre, Sigah Mukamı Anadolu sahasında Segâh Mukamı olarak bilinmektedir. Ama bu mukamların aynı olup olamadığı bir tartışma konusu olmaktadır. Bu mukamın ikindiden sonra icra edildiği kaydedilmiştir (İneyet 369: 2007). *Tevârih-i Mûsikiyyun*

adlı risalede müzisyen Pehlivan Muhammet Kuştingir'in Segah Mukamını icad ettiği yazılmıştır (Baytur, Tömür 1982: 61). Uygur klasik musikisinin 12 makamının 11.'si. 6 nağme, 72 mısradan oluşmuştur. (UTİL 1992 III: 698).

Segah muqami

Çoñ neğme

Muqeddime

Nevaiy “Emes xilvet nişinlerge” .

Tezze

Nesimiy “Kelgiliki muştaq bolmişem”.

Tezze çüşürgisi

Nesimiy “Çun şehriyarniñ şehrine” .

Nusxe

Atayi “Maña sen bolmasañ” .

Lutfiy “Nigare sensizin”.

Nusxe çüşürgisi

Lutfiy “Bu türlük husn ile”.

Cula

“Tali mecnun” Xeliq qoşiqi (halk koşuğu).

Senem

“Ay aldimda” Xeliq qoşiqi (halk koşuğu).

Çoñ seliçe

“Qizil qizil almalarim” Xeliq qoşiqi (halk koşuğu).

Kiçik seliçe

Futuhiy “Lebiñ yadida” .

Firaqiy “Tenimdin çiqqali”.

Kiçik seliçe çüşürgisi

Firaqiy “Neçe muddetdururkim”.

Pişrev

Nevaiy “Deme yüzkim Xoten” .

Zuhuriy “Meni biçareni” .

Pişrev çüşürgisi

Zuhuriy “Zuhuriy bolmasa”.

Teikid

“Dozaxniñ otini deydur” Xeliq qoşıqı(halk koşuğu).

Dastan

Birinçi dastan

“Naehli bilen” Yusuf-Exmed dastanı.

İkkinçi dastan

“Ruxsariñni” Qemerşah ve Şemsicanan dastanı.

Üçünçi dastan

“Ey yaranlar” Ğerib-Senem dastanı.

Meşreb

Birinçi meşreb

Zeliliy “Dilaramğa köñlüm” .

İkkinçi meşreb

Birinçi ahañ

Hafız Şiraziyy “Hem eydu mevsumi gül”.

İkkinçi ahañ

Nevaiy “Otqa salğıl” (TEKLİMAKANİ 2005: 136-182)

4. Çergah muqami

Alimcan İnayet’in verdiğı bilgiye göre, bu mukamın asıl adı “hicaz”dır ve bu mukamın gece yarısında icra edildiğı bilinmektedir (2007: 368). *Tevârîh-i Mûsikiyyun* adlı risalede Pehlivan Muhemmet Koştingir’in Çergah Mukamını icad ettiğı yazılmıştır (Baytur, Tömür 1982: 59). Bu mukam toplam 18 nağme, 212 mısra olup, 9 büyük nağme, 108 mısra; üç destan 6 nağme, 48 mısra; üç meşrep üç nağme, 56 mısradan oluşmaktadır (UTİL 1991 II: 638).

Çergah muqami

Çoñ muqam

Muqeddime

Sekkakiy “Körüp gültek yüzün rengin” .

Tezze

Nevaiy “Könlüm örtensün” .

Tezze çüşürgisi

Nevaiy “Dehr şoxiğa” .

Nusxe

Nevaiy “Yaşurun derdimni”.

Nusxe çüşürgisi

Nevaiy “Ey Nevai” .

Mustehzad

Nevaiy “Tün aqşam boldi-yu”.

Mustehzad çüşürgisi

Nevaiy “ Nevai kebi hicrandin”.

Cula

Atayi “Gerdundin öter” .

Senem

Nevbetiy “Çiqti nagah mehveşi”.

Çoq seliqe

Gumnam “Kördüm yüzüñni” .

Kiçik seliqe

Nevbetiy “Yarnıñ koyida” .

Kiçik seliqe çüşürgisi

Nevbetiy “Saqıyq, mey tut”.

Teikid

Abidiy “ Sorap kulbem” .

Dastan**Birinçi dastan**

“Bahar boldi gül açıldı” Ğerib-Senem dastani.

İkinçi dastan

“Mundin keter bolduñ” Hörliqa-Hemrahcan dastani.

Üçünçi dastan

“Tetür felekniñ” şahzade Nizamidin ve melike Reina dastani.

Meşreb

Birinçi meşreb**Birinçi ahañ**

Seidiy “Şukr lillah haletim” .

İkkinçi ahañ

Hafız Şiraziyy “Qilsa muşkin çinidin”.

Üçünçi ahañ

Hafız Şiraziyy “Tegse gülniñ perdesiğe”.

İkkinçi meşrep**Birinçi ahañ**

Sekkakiy “Gül yüzüñni arzulap” .

İkkinçi ahañ

Sekkakiy “Zahidikim kördi” (TEKLİMAKANİ 2005: 186-231)

5. Pencigah Mukamı

Alimcan İneyetin verdiği bilgiye göre, bu mukamın eski adı “Büzürg”dür. “Büzürg” kelimesi, “büyük”, “ulu” anlamındadır. Farsça kökenli *pencigah* sözcüğü “beş” anlamındaki *penc* ile “vakit” anlamındaki *gah*’tan oluşmaktadır. Pencigah Mukamının öğle yemeğinden sonra icra edildiği bilinmektedir (İneyet 2007: 368). *Tevârih-i Mûsikiyyun* adlı risalede müzisyen Pehlivan Muhammed Kuştingir’in Pencigah Mukamını icad ettiği yazılmıştır (Baytur, Tömür 1982: 61). Uygur klasik müziği “On İki Mukam”ın 5. mukamıdır. Bu mukam 25 nağme, 240 mısra olup, büyük nağme 174 mısra; 3 destan 6 nağme 24 mısra; 5 meşrep 5 nağme 42 mısradan oluşmaktadır. (UTİL 1990 I: 703).

Pencigah muqami**Çoñ neğme****Muqeddime**

Meşhuriy “Cunun deştide bizni” .

Tezze

Hafız Şiraziyy “Subhi demde açtı”.

Tezze çüşürgisi

Hafız Şirazi “Tevbe qil zohdu riyaiyğa”.

Birinçi nusxe

Nevbetiy “Ölgiçe benden bolay” .

Birinçi nusxe çüşürgisi

Nevbetiy “Yarnıñ vesli cemalini”.

İkkinçi nusxe

Mehzun “Gül yaqa çak eyledi” .

İkkinçi nusxe çüşürgisi

Mehzun “Mehzuna, mey istesen”.

Mustehzad

Nevaiy “Areziñni bağ ara”.

Cula

Ziyaiy “Xileti canğa muneqqeş”.

Cula çüşürgisi

Ziyaiy “Aytıp-aytıp yığlasañ”.

Senem

“Egiz-egiz tağ başıda” Xeliq qoşiqi (halk koşuğu).

Çoñ seliqe

Meşreb “Cana, yüzüñni”.

Kiçik seliqe**Birinçi ahañ**

Mehzun “Yolda bir mehveşni kördüm” .

İkkinçi ahañ

Meşreb “Erzimni aytay” .

Üçünçi ahañ

Ayaziy “Nergisiñ cadusidin”.

Tötinçi ahañ

Mezheriy “Ey zuhuriy” .

Beşinçi ahañ

Nevbetiy “Ey seba, bergil xeber”.

Kiçik seliqe çüşürgisi

Nevbetiy “Sidq birle custicu qil” .

Pişrev

Hafız Xarezmiy “Boldi yüzüñdin”.

Pişrev çüşürgisi

Hafız Xarezmiy “Ne turfe hafız” .

Teikid

Nevai “Şehsevarim her qaçan” .

Dastan

Birinçi dastan

Seidiy “Qaysi gülşenniñ yüzüñdek”.

İkkinçi dastan

Huseyniy “Ey seniñ cadu közuñ” .

Üçünçi dastan

“Nazliq dilber” Senevber destani.

Tötinçi dastan

Nizariy “İzdedim köñlümni”.

Beşinçi ahañ

Naqisiy “Muğenniy, çek meqami rakni”.

Meşreb

Birinçi meşreb

Zeliliy “Goyaki köñül serhedi”.

Nefisiy “Saña yüz şukr, yareb”.

Reşidiy “Heq yolida can keçip”.

İkkinçi meşreb

Gedaiy “Yane yaz boldiyu tapti” (TEKLİMAKANİ 2005: 233-298).

6. Özhal Mukamı

Abduşükür Turdi’ye göre, Özhal Mukamı günümüzde “Öz hal”, “Uz hal” olarak telaffuz edilmektedir. *Öz* ya da *uz* sözcüğü ile Arapça *hâl* sözcüğünden oluşmaktadır. Birinci durumda, yani *Öz* sözcüğü “kendi”, “şahsi” anlamında gelmektedir. İkinci durumda *uz* sözcüğü “güzel” anlamında gelmektedir. Dolayısıyla “güzel haller” ya

da “şahsi hal” anlamı da olabilmektedir (Turdi 1995: 143). Alimcan İneyet’in verdiği bilgiye göre, bu mukamın eski adının “Köcek Mukamı” olduğu ifade edilse de kaynaklarda bu sözcüğün kökeni ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Bu mukamın muştuluk vaktinde icra edildiği bilinmektedir (İneyet 2007: 368). *Tevârih-i Mûsikiyyun*’ adlı risalede, Mevlane Şetih Ebu Nesir Fârâbî’nin Uzhal Mukamının birinci, ikinci ve üçüncü Merğul’larını icat ettiği yazılmıştır (Baytur, Tömür 1982: 53). Bu mukam 24 nağme 248 mısradan olup, Büyük Nağme, 6nağme, 154 mısradan; Dastan, 6nağme 44 mısradan; 7 Meşrep 7 nağme 50 mısradan oluşmaktadır. (1995 V: 735).

Özhal muqami

Çoş neğme

Muqeddime

Nevai “Cunun vadişiğa mayil” .

Tezze

Nevaiy “Ey gedayiñniñ gedayi” .

Meşhuriy “Naz bile yüzümge ol” .

Tezze çüşürgisi

Meşhuri “Husniniñ avazesı” .

Nusxe

Mehzun “Barmudur alemde mendek” .

Nusxe çüşürgisi

Mehzun “Nasiha, mehzunğakim” .

Cula

“Aq alma qizarğandek” Xeliq qoşiqi (Halk koşuğu).

Senem

“Sen-sen meni sen” Xeliq qoşiqi(Halk koşuğu).

Çoş seliqe

“Allah yarey xeyaliñz” Xalk qoşiqi (Halk koşuğu).

Kiçik seliqe

Birinçi ahañ

Meşreb “Dilreba husnini körgen”.

İkkinçi ahañ

Seyfiy Serayiy “Tapilmas husn mulikinde”.

Kiçik seliqe çüşürgisi

Seyfiy Serayiy “Cemaliñ neqişine Seyfiy”.

Pişrev

“Yusuf begim mendin” ,Yusuf-Ehmed’den.

Pişrev çüşürgisi

“Zuhre kelur yane-yane”, Yusuf-Ehmed’den.

Teikid

“Atiñ reyhan,özün reyhan”, Xeliq qoşiqi (halk koşuğu).

Dastan**Birinçi dastan**

“Çemenler içinde” Ğirip-Senem dastani.

İkkinçi dastan

“Ğemdin qutulalmağan”. Ğirip-Senem dastani.

Üçünçi dastan

“İki peri kelur”. Ğirip-Senem dastani.

Tötinçi dastan

“Barsañ eger”. Senevber dastani.

Beşinçi dastan

“Qadir allah” Hurliqa-Hemrahcan dastani.

Meşreb**Birinçi meşreb**

“Qeni yarim” Ferhad-Şirin dastani.

Babur “Qddu xettiñ bile”.

İkkinçi meşreb**Birinçi ahañ**

Nevbetiy “Yarniñ çar bağıdin”.

İkkinçi ahañ

Vefaiy “Erzimni aytay”.

Üçünçi ahañ

“Ol ne qizdur” «Ferhad-Şirindin». (TEKLİMAKANİ 2005: 301-354).

7. Ecem Mukamı

Ecem Mukamı günümüzdeki Uygur On İki Mukamı'nın 7. makamıdır. *Ecem* (< ‘Acem) kelimesi Arapça bir kelime olup, yazı dilinde Araplardan farklı milletler özellikle İranlılar, Farslara, Türklere verilen addır (UTİL 1990 I: 236). Alimcan İnayet'e göre, Ecem Mukamının adı Anadolu sahasında “Acemaşiran” olarak bilinmektedir (İnayet 2007: 368). *Tevârih-i Mûsikiyyun* adlı risalede müzisyen Mevlana Nuriddin Abdurahman Camî'nin Ecem Mukamı ve bu makamın iki Merğul'ini icad ettiği yazılmıştır. (Baytur, Tömür 1982: 55). On iki Makamın 7. makamı, bu makam 17 nağme 143 mısraya bölünmüştür. Onun içinde 6 büyük nağme, 65 mısra, 4 destanı içine almıştır. 8 nağme, 65 mısra üç meşrebi içine almıştır. 3 nağme 22 mısrayı içine almıştır. (UTİL 1990 1: 236).

Ecem muqami

Çoñ neğme

Muqeddime

Ayaziy “Cehanda gerçe köp bolğay”.

Tezze

Nevaiy “Sevingil, ey köñül”.

Erşiy “Seher xurşidi şahı”.

Tezze çüşürgisi

Erşiy “Diyari nezm ara şehliğ”.

Nusxe

Mehzun “Deriğa şoruşer boldı”.

Nusxe çüşürgisi

Mehzun “Cehan bağı gulini”.

Mustehzad

Nevbeti “İstadim alemde sendek”.

Cula

“Deriğa, çerx canımğa” Gulşah-vereqe'den.

Senem

“Kördüm yüzini” Xeliq qoşiqi (halk koşuğu).

Çoq seliqe

“Gülemxanniñ qoş pupuki” Xeliq qoşiqi.(halk koşuğu).

Kiçik seliqe**Birinçi ahañ**

Nevaiy “Seher xaver şahı”.

İkkinçi ahañ

Nevaiy “Zemani küldi ol” .

Üçünçi ahañ

Nevaiy “Veger xud vesl”.

Kiçik seliqe çüşürgisi

Nevaiy “Nevai, şayed ol”.

Teikid

Ayaziy “Eydi behar eyymidur”.

Dastan**Birinçi dastan**

“Yeru kökni” «şahzade Dildar-melike Mıhrliqa” .

İkkinçi dastan

Sekkakiy “Kara köz birle bir ğemze”.

Üçünçi dastan

“Felekniñ gerdişi” «şahzade Ferrux-melike Gulrux».

Meşreb**Birinçi meşreb**

Babur “Yaz fesli, yar vesli”.

İkkinçi meşrep

“Ne xuş gündur” Yusuf-Zileyxa'den

Üçünçi meşrep

Meşhuri “Men lealeb xendedurmen”. (A. TEKLİMAKANI 2005:357-400).

8. Uşşaq Mukamı

Uşşak (< *uşşak*) Arapça bir kelime olup, “âşık” anlamındadır. Bu makama âlimler *ummu'l-edvar* (Mukamların annesi) olarak bakmışlardır. Bu makam doğal ahenk şekline (natürel ton) yakındır. O yüzden bu mukamın ahenk şekli lirik halk ahenklerinden ortaya çıkmıştır diye düşünülmektedir (İmin 1997: 380). Alimcan İneyete göre Oşşak Mukamı Anadolu sahasında “Uşşak Mukamı” olarak bilinir, “Oşşak” ya da “Uşşak” olarak teleffuz edilmektedir. Bu Mukam akşam güneş batmak üzereyken icra edildiği bilinmektedir (İnayet 2007: 369). *Tevârih-i Mûsikiyyun* adlı risalede Oşşak Mukamı ve bu mukamın Merğul’larını Mevlane Şyih Ebu Nesir Fârâbî’nin icad ettiği yazılmıştır. (Baytur, Tömür 1982: 53). On İki Makamın sekizincisidir. Bu makam toplam 23 nağmeden oluşmuştur. Büyük nağme, 14 nağme 90 mısra; üç Destana 6 nağme 50 mısra; üç Meşrepe üç nağme 46 mısradan oluşmaktadır.(1995:c 5, 651).

Uşşaq muqami

Çoğ neğme

Muqeddime

Nevaiy “Yolında tufraq oldum”.

Miskin “Aya badi seba”.

Tezze

Nevaiy “Bağ içre saña saçtı”.

Tezze çüşürgisi

Nevaiy “Depsenki Nevaini”.

Nusxe

Hafız Xarezmiy “Servi revandek çiqsa ol”.

Nevaiy “İşq sirrin hecr esiri”.

Nusxe çüşürgisi

Nevaiy “Çun Nevai işq sehrasında”.

Yarım saqi

Nevaiy “Leilidin çunki tekellumda”.

Yarım saqi çüşürgisi

Nevai “A yarım saqi”.

Mustehzad

Qelender “Hiç kişini qoymağil ya reb”.

Cula

“Qırıq gün boldi” «Tahir-Zuhra»din.

Senem

Vefaiy “Canimda elif yenliğ”.

Çoq seliqe

Meşreb “Körset cemaliğ”.

Kiçik seliqe

Birinçi Ahañ

Zeliliy “Seni leylii reinadek”.

İkkinçi ahañ

Zumurred “Ey refiq, sen saqlağil”.

Kiçik seliqe çüşürgisi

Zumurred “Ey zumurred, bir xudadin”.

Pişrev

Nesimiy “Ey gulum, ey sunbulum”.

Pişrev çüşürgisi

Nesimiy “İşqin aldi eqlu huşum”.

Teikid

Huveйда “Senemni derdini defter”.

Dastan

Birinçi dastan

“Kel Ğeribcan, seyr eteli”, «Ğerib-Senem»den.

İkkinçi dastan

Niyaziy “Ey köñül , yariñ vefasi”.

Üçünçi dastan

“Üsti qarlıq appaq tağlar”. «Yusuf-Ehmed»den.

Tötinçi dastan

Seburiy “Felek aşubidinkim”.

Meşreb

Birinçi meşreb

Birinçi ahañ

Meşhuriy “Sensiz demi”.

İkkinçi ahañ

Nesimiy “Ey nuri diludiyde”.

Üçünçi ahañ

Qelender “Kimki ol gülçihreni”.

İkkinçi meşreb

Birinçi ahañ

Meşhuriy “Vucudum kahini”.

İkkinçi ahañ

Huveйда “Erzimni aytay”. (TEKLİMAKANİ 2005: 403-466).

9. Bayat muqami

Büyük Türkçe Sözlükte “Bayat” kelimesi, Oğuz boylarının biri olarak açıklanmaktadır. (Doğan 2003: 139). Anadolu sahasında bu mukam “bayati” olarak bilinmektedir (İnayet. 2007: 369). “Bayati” kelimesi Türkçe Sözlükte Türk musikisinde Uşşak makamının ince şekli olan basit makam olarak açıklama verilmiştir (Doğan 2003: 139). Abdüşükür Turdi’nin verdiği bilgiye göre “Bayat” eski Uygurcada “Tanrı” anlamında gelmektedir (Turdi 1995: 140). Alimcan İnayet’in verdiği bilgiye göre, Mehemmet Zunun ve Abdükerem Rahman “Bayat Mukamı”nın Tanyeri ağıırken icra edildiğini kaydetmektedir (İnayet 2007: 369). *Tevârih-i Mûsikiyyun* adlı risalede müzisyen Yusup Sekkaki’nin Bayat Mukamını icad ettiği yazılmıştır (Baytur, Tömür 1982: 64). Uygur klasik müziği on iki makamından biri. toplam 19 nağme, 119 mısradır. Büyük nağme-10 nağme, 93 mısra; üç destan-altı

nağme, 16 mısra; üç meşrep-üç nağme, 44 mısradan oluşmaktadır (UTİL 1990 I: 407).

Bayat Muqami

Çoq neğme

Muqeddime

Meşhuriy “Neçük şad olmayın” .

Tezze

Mehzun “Beyram günü”.

Zuhuriy “Ey, tiyri barani ğemiñ”.

Tezze çüşürgisi

Zuhuriy “Tañ yoq Zuhurini”.

Nusxe

Nevaiy “Ğunçei xendan”.

Nusxe çüşürgisi

Nevaiy “Ey Nevai çin behar”.

Cula

Gedaiy “Her qaçan leiliñ”.

Senem

“Yarsiz umrum meniñ” Xeliq qoşiqi (Halk koşuğu).

Çoq seliqe

“Sinaymikin, silaymikin”, Xeliq qoşiqi (Halk koşuğu).

Kiçik seliqe

Futuhiy “Kezermen vesliñ izdep”.

Kiçik seliqe çüşürgisi

Futuhiy “Futuhiy qulğa ey şah”.

Teikid

Rizaiy “Aftabdek ay yüzünge”.

Dastan

Birinçi dastan

“Camğa tüştüm”, «Yusuf-Zilexad»den.

İkkinçi dastan

“Mecnun bolup beyabanni”, « Senevber»den.

Üçinçi dastan

“Netey”, «Şahzede Ferrux-melike Gulrux»den.

Meşreb

Birinçi meşreb

Nevaiy “Neçe gündurki xeber”

İkkinçi meşreb

“Nazaninler, yüzüj emdi” «Yusuf-Ehmed»den.

“Añlap”, «Şahzade Ferrux-melike Gulrux»den. (TEKLİMAKANİ: 2005:469-515).

10. Nava mukamı

Uygur Tiliniñ İzahliq Lugiti'nde *nava* < *nevā* kelimesinin Farsça bir kelime olduğu ve günümüzdeki Uygur Türkçesinde “ahenk” ya da “melodi” anlamında kullanıldığı ve Uygur On İki Mukamının 10. mukamının adı olduğu belirtilmiştir (1999: 1100). Alimcan İnayet'in verdiği bilgiye göre, Neva Mukamı Anadolu sahasında da aynı terim ile ifade edilmektedir. Aynı zamanda sabah vaktinde icra edildiği bilinmektedir (İnayet 2007: 369). Bu Mukam 20 nağme, 209 mısradan oluşmuştur. Büyük nağme, 10 nağme, 100 mısra; 3 Destan 6 nağme, 56 mısra; 2 Meşrepe, 2 nağme, 44 mısradan oluşmaktadır. (UTİL 1995 V: 356).

Neva muqami

Çoñ neğme

Muqeddime

Meşhuriy “Bela deşti ara mecnun”

Tezze

Nevaiy “Vahki, boldum işq ara”.

Tezze çüşürgisi

Nevaiy “Ey Nevai, yane ol”.

Nusxe

Salihiy “Dilreba vesliqni izdep”.

Nusxe çüşürgisi

Salihiy “Salihiy gülçihreniñ”.

Cula

Meşreb “Nemengandin keter bolsam”.

Senem

“Men baraymukin anda”, Xeliq qoşiqi(Halk koşuğu).

Çoñ seliqe

“U mehelledin bu mehellege”. Xeliq qoşiqi (Halk koşuğu).

Kiçik seliqe

Nesimiy “Behar oldiyu açildi”.

Kiçik seliqe çüşürgisi

Nesimiy “Eger sevsen kebi”.

Teikid

Nesimiy “Cehan cennati edn olmiş”.

Dastan

Birinçi dastan

“Dadu feryad” «Ğerib-senem»den.

İkkinçi dastan

“Bulbuli biçaresen” «Ğerib-senem»den.

Üçinçi dastan

Zeliliy “Dua yetkür seba”.

Tötinçi dastan

“Aqçi ana” «Ğerib-Senem»den.

Meşreb

Birinçi meşreb

Mehzun “Körmesem birdem cemaliñni”.

“Yar meni deydur” Xeliq qoşiqi (halk koşuğu).

İkkinçi meşreb

Birinçi ahañ

Nevbetiy “Fsl nevbeharida”.

İkkinçi ahañ

“Suğa salsa, su kötermes”, Xeliq qoşiqi (halk koşuğu). (TEKLİMAKANİ 2005: 518-564).

11. Muşavrek muqami

Muşavrek Mukamı Uygur On İki Mukamının üçüncü mukamıdır. Terim olarak Uygur halk (Kumul, Dolan) mukamları ile klasik on iki mukamda bulunmaktadır. Muşavrek Mukamı İslâmiyet'in geç yayıldığı bölgelerde, Arap, Fars ve Çağatay/Doğu Türkçesi kelimelerini az kullanan halk meşrep makamlarında “Muşavrek” mukamı bulunmaktadır. *Muşavrek* kelimesi “muşavir ahenk” anlamındadır. Fakat “muşavir” (“yol gösteren” anlamında), “muşahid” (“geniş” anlamında) “muebbir”(“tam” anlamında) gelen bu kelimeleri ile bir bağlantısının olup olmadığı hâlen incelenmektedir. Ayrıca *Muşavrek* kelimesindeki *rek* hecesinin Rak Mukamında görülen *rak* kelimesinin değişmiş hâli olduğu da düşünülmektedir (İmin 1992: 184-185). Alimcan İneyetin verdiği bilgiye göre, bu mukamın aslı adı “Rast Mukamı”dır. Bu mukam Anadolu sahasında aynı terim ile bilinmektedir. Bu mukamın tam öğle vaktinde icra edildiği kaydedilmiştir (İneyet. 2007:367). Uygur klasik müziği 12 makamın üçüncüsüdür. O toplam 31 nağme, 363 mısradan oluşmuştur; Büyük nağme 17 nağme 216 mısra; 4 Destan, 8 nağme, 84 mısra; 6 Meşrep 6 nağme ve 63 mısradır. (UTİL 1999: 228).

Muşavrek muqami

Çoq neğme

Muqeddime

Nevaiy “Muzehheb eylegen”.

Tezze

Nevai “Ey nev bahari areziq”.

Huveйда “Rehim eyleseñcu”.

Nevaiy “Felektin yaxşiliq yetkey”.

Tezze çüşürgisi

Nevaiy “Nevai isteseñ uqba”.

Nusxe

Lutfiy “Ey cafa dağı bile”.

Nusxe çüşürgisi

Lutfiy “Özgeden qılmam şikayetkim”.

Cula

“Bardi deydur” Xelie qoşıqı (Halk koşuğu).

Senem

Reşidiy “Lutf etey dep”.

Çoñ seliqe

Meşreb “Meniñ razi dili zarim”.

Birinçi kiçik seliqe

Mehzun “Neçare, ey köñül”.

İkkinçi kiçik seliqe

Bilal Nazim “Dilbera, men zarniğ”.

Fuzuliy “Lebiñ eksi gözüm yaşini”.

İkkinçi kiçik seliqe çüşürgisi

Bilal Nazim “Dilbera men zarniğ”.

Teikid

Ğeribiy “Barçelerđe şadliq”.

Dastan**Birinçi dastan**

“Meni sorsağ” «Hurliqa-Hemrahcan»den.

İkkinçi dastan

“Hesen vezir öldi dep” «Ğerib-Senem»den.

Üçinçi dastan

“Qayđu-hesret” «Şahzade Nizamidin ve melike Reina»den.

Tötinçi dastan

Qelender “Ey perizadi zamanım, xatiremni”.

Meşreb**Birinçi meşreb**

“Kelmedi yar,kelmedi” xeliq qoşiqi. (halk koşuğu).

“Lebiñni laledin derler” xeliq qoşiqi. (halk koşuğu).

“Yarniñ yöleki yardin” xeliq qoşiqi(halk koşuğu).

İkkinçi meşreb

“qara-qara qaşlarıñğa” xeliq qoşiqi(halk koşuğu).

Babur “Qaysi bir azarin aytay”. (TEKLİMAKANI 2005: 566-614).

12. İraq muqami (Çöli İraq Muqami)

Bu mukamın güneş yükselirken icra edildiği bilinmektedir (İnayet 2007: 369). *Tevârih-i Mûsikiyyun* adlı risalede müzisyen Mevlana Ali'nin hac seferinde Irak çölünden geçerken icad ettiği yazılmıştır (Baytur, Tömür 1982: 54). On İki Mukam müziğinin on ikincisidir. Bu makam toplam 8 nağme 102 mısradır. Büyük nağme 5 müzik, 76mısra; 3 meşrep, 3 nağme, 26 mısradan oluşmuştur. (UTİL 1998 V: 206).

İraq muqami (Çöli iraq muqami)

Çoñ neğme

Muqeddime

Zeliliy “Kirmegeymen cennetul meivağa”.

Tezze

Gumnam “Otmu hem bar, gulmu hem bar”.

Tezze çüşürgisi

Gumnam “Eyşi rahat elge”.

Nusxe

Fıraqiyy “Nigare, iştiyaqıñda”.

Nusxe çüşürgisi

Fıraqiyy “Fıraqi xestedil”.

Mustehzad

Zuhuriy “Saqiya,camimni saf eyle”.

Cula

Lutfiy “Ey peri ruxsarlar”.

Senem

Birinçi ahañ

“Bağda bir gul bar edi” Xeliq qoşiqi (halk koşuğu).

İkkinçi ahañ

Babur “Ey yüzi nesrin”.

Çoñ seliqe

Atayiy “Bu elde bardue iki”.

Kiçik seliqe**Birinçi ahañ**

Erşiy “Dehrniñ şeklini körkem”.

İkkinçi ahañ

Qelender “Yüzüñni kördüm”.

Kiçik seliqe çüşürgisi

Erşiy “Dehr her çend külse”.

Pişrev**Birinçi ahañ**

“Bağda açıldı” Xeliq qoşiqi(halk koşuğu).

İkkinçi ahañ

“Mervayit esil nerse” Xeliq qoşiqi(halk koşuğu).

Üçünçi ahañ

“gul körüp gulzardamen” Xeliq qoşiqi(Halk koşuğu).

Teikid

Gedaiy “Ey nesimi subhidem”.

Dastan**Birinçi dastan**

“Söyümlük hemdemim” «Senevber»den.

İkkinçi dastan

“Nigarim işqida” «Şahzade Ferrux-melike Gulrux»den.

Üçünçi dastan

“Şahim bizniñ” «Yusuf-Ehmed»den.

Meşreb**Birinçi meşreb**

Nevaiy “Ne neva saz eylegey”.

Niyaziy “Gul-gul açıldı”.

İkkinçi meşreb

Futuhiy “Bir kiçik dilber krpmen”.

ini meŖreb

Zuhuriy “Qeddiŋdek bağ ara”. (TEKLİMAKANI 2005: 617-676).

Dugah mukamı Uygur halk mukamlarındaki bir mukamın adıdır. Dolan halk mukamlarında ise *Dogamet* olarak geçer. Bu mukamın adı *Tevârih-i Mûsikiyyun* risalesinde yer almıŖtır. *Dugah*, *Sigah*, *arigah*, *Pencigah* kelimeleri Uygur ya da baŖka halkların mukam müziğinde “berbap”, “ud”, “satar” gibi algıların İkin-ci, nc, Dördüncü, BeŖinci perdelerinden baŖlandıėını göstermektedir (İmin 1992: 187-188).

Sonuç

Bu çalışmada Uygur On İki Mukam sanatı başta olmak üzere, fiil (çalmak, söylemek, oynamak/dans etmek); fail (çalgıcı, şarkıcı, oyuncu); yer - zaman ve nesne (şarkı/şarkı sözü/metin, çalgı, makam, usul vb.) üzerinden yapılan bir sınıflandırma ile Uygur Müziği terminolojisi belirlenmiştir. Buna göre şu sonuçlara varılmıştır:

Uygur Türklerinde On İki Mukam, halkın yarattığı bedîf miraslarından biridir. Aynı zamanda Uygur Türklerinin genel hayatını müzikli bir dil ile ifade eden ve tarihî özelliklerini taşıyan önemli eserlerden sayılmaktadır.

On İki Mukam, Uygur Türklerinin müzik tarihinde asırlardan beri devam etmekte olan halk koşukları, nağmeler, meşrepler, destanlar esasında sistemleşmiştir ve bu doğrultuda gelişmiştir. Bugüne kadar halk arasında yaşayan nağmecilerin, çalgıcıların, makamcılarının, şairlerin ve gazelcilerin ortaya çıkışı; ayrıca Abdureşit Han, Amannisahan, Kedirhan gibi zatların mukamları derli ve toplu hâle getirmeleri Uygur On İki Mukamı'nın günümüze ulaşmasında büyük bir rol oynamıştır.

Uygur Mukamları yukarıda da belirtildiği gibi belli başlı ortak özellikleri etrafında sistemleştirilmiştir. Fakat her bir mukamın farklı melodileri, metinleri ve ahenkleri bulunmaktadır. Bu temel On İki Mukam dışında ayrıca Doğu Türkistan'ın Kumul, Dolan, Turfan, Kuça gibi çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan; ait oldukları bölgenin yerel hususiyetlerini taşıyan ve günümüze kadar devam etmekte olan mukamlar mevcuttur. Bu yerel mukamların On İki Mukam'la kimi benzerlikleri olmakla birlikte; müzik yapıları, melodileri, yerel ahenk özellikleri bakımından On İki Mukam'dan farklılıklar da göstermektedirler. Halk bu mukamları günlük hayattaki çeşitli amaçlarla toplandığında; düğünlerde, dinlenmek için bir araya

geldiklerinde veya özel günlerde icra etmektedirler. Bu mukamlar sadece müzikle ilişkili değil; destan, şiir, felsefe, oyun ve çalgı kültürü gibi bir çok alanla yakından ilişkilidirler. Bütün bunlar bize şunu göstermektedir ki, asırlar boyunca Uygur Türkleri sanatla içiçe yaşamış; makam sanatı hayatlarının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Uygur Türklerinin tarih boyunca halk içinde var olan kültürü, sanatı, günlük hayatı, toplumsal yapısı hakkındaki bilgiler bu mukamlar sayesinde günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bugün Uygur Türklerinin tarihi hakkında herhangi bir alanda inceleme yapılmak istense, bu mukamlar tarihe tanıklık açısından önemli kaynaklar olarak gözükmektedir.

Uygur mukamlarında ahenk oluşturmak ve makam müziğinin güzelliğini ortaya çıkarmak için çalgılara büyük önem verilmiştir. Uygur Türklerinin kullandıkları çalgılar, Türk çalgı kültürü içerisinde, uzun bir tarihe dayanması ve zengin çeşitleri bakımından önemli bir yere sahiptir. Çin kaynaklarında *baliman*, *rebap*, *yalğuzek*, *ğoŋqa* gibi çalgıların adları geçmektedir. Böylece Uygur Türk çalgılarının kadim bir tarihe sahip olduğunu ve Çin medeniyetini etkilediğini görmekteyiz . Uygur mukamlarında kullanılan çalgılar içinde vurarak çalınan (*dap*, *nağra*), üflenerek çalınan (*ney*, *surnay*), tırnakla çalınan (*dutar*, *qanun*), telleri çekilerek çalınan (*tambur*, *ravap*, *çaŋ*), yay ile çalınan (*ğicek*, *satar*, *xuŋstar*) çalgılar mevcuttur. Aynı zamanda Kumul, Dolan halk mukamlarının icra edilmesi için def, satar, rebap, ğicek gibi çalgılar; İli mukamlarında tambur, def, dutar gibi çalgılar; On İki Mukam'da ise satar, tambur, dutar, rebap, def, çaŋ, qalun, ğicek, baliman, zurna, nâra gibi çalgılar kullanılmaktadır. Neticede bu durum bize Uygur çalgı kültürünün ne kadar zengin olduğunu göstermektedir.

Uygur mukamları metin açısından asırlarca halkın düşüncelerini, duygularını bünyesinde taşıyan halk koşuklarından; *Ğirib-Senem*, *Behram-Dilaram*, *Senevber*, *Hurliqa-Hemrahcan* gibi halk destanlarından ve *Sekkakî*, *Nebetî*, *Nevâ'î*, *Abidî*, *Zelilî*, *Meşreb* gibi şairlerin şiirlerinden oluşmaktadır. Bu metinler günümüze kadar On İki Mukam başlıkları altında ulaşabilmiştir. Böylece On İki Mukam tarihi bilgilerin ve eserlerin korunmasını sağlamıştır.

Uygur mukamlarının adları günümüze kadar gelen önemli bir tartışma konusudur. On İki Mukam içinde yer alan herbir mukam adının hepsi Arapça değildir. Aynı zamanda Farsça ve Türkçe mukam adları da mevcuttur. Bazı mukam adlarının asıl telaffuzu değişmiştir. On İki Mukam'dan “çapbeyat”, “bayat” mukamlarının adları etimolojik açıdan Türkçe'dir. Ama *Çarigah*, *Pencigah*, *Ecem*, *Oşşaq*, *Nava*, *Sigah*, *İraq* gibi mukam adları Arapça ve Farsçadan gelmiştir. Halk mukamları (yerli mukamlar) *Sayrağ Bulbul Mukamı*, *Derdiñge dava Mukamı* gibi On İki Mukamın adlarından farklı adlar almaktadır.

Uygur On İki Mukamının bir başka özelliği de geçmiş dönemlerde her mukamın farklı bir vakitte icra edilmesidir.

Geçen asırlar boyunca Uygur Türklerinin kullandıkları alfabeleri, inandıkları dinleri değiştirmiştir. Buna rağmen Uygur On İki Mukamı ve yerli halk mukamları günümüzde dahi devam etmektedir. Uygur Türklerinde mukam sanatının devam etmesi için tarih boyunca halk içinden seçilen sazıcı, şair, mukamcılarının/mukam ustalarının verdiği katkılar büyüktür. Ayrıca günümüzde de mukamcılar ortaya çıkmaktadır.

Kaynaklar

Alî-Şîr Nevâyî. *Mîzânul'l-Evzân*. (Hz:Kemal Eraslan). TDK. Ankara.1993.5-6s.

Doğan, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara. 2003.

Exmedi, Emetcan. “Ataqliq Muqamşunas Turdi Ahun ve Uyğur On İki Muqami”.
Uyğur On İki Muqami Tetqiqati. Milletler Neşiriyatı. Pekin. 1995.s.333-356.

Exmidi, Emetcan. “Uyğur Muqamliri ve Oniñ Muzikiliq Qurulmisi Heqqide Tetqiqan”, *Uyğur On İki Muqami Heqqide* (Ed: Qiyyum Turdi, Muhemmetimin Yüsüp). Xin Jiang Halk Neşiriyatı.Urumçi.1992, s. 286-308

Eziz, Muhemmet. “Dolan Muqamliri Toğursida”. *Uyğur On İki Muqam Tetqiqati*.
(Ed: Qeyyum Turdi, Tursun Sadiq). Milletler Neşiriyatı.1995. s.382-395.

Genç, Reşat . *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dunyası*. Ankara. 1997.

İmin, Muhemmet Abduşükür. “Uyğur Muqamliriniñ Menbe İqimliri Toğursida”.
Uyğur On İki Muqami Heqqide.(Ed: Qiyyum Turdi, Muhemmet Yüsüp). Xin Jiang Xeliq Neşiriyatı. 1992. s.156-197.

İmin, Muhemmet Abduşükür. *Uyğur Muqam Ğezinisi*, Xin Jiang Üniversitesi Neşiriyatı. Urumçi. 1997.

İmin, Muhemmet Abduşükür. *Uyğur Xeliq Muzikisi “On İki Mukam” Heqqide*, Milletler Neşiriyatı. Pekin. 1980.

İmin, Muhemmet Abduşükür. *Uyğur Muqam Ğezinisi*. Xin Jiang Üniversitesi Neşiriyatı. 1997.288-290s

- İnayet, Alimcan. “Uygur On İki Makamı ve Edebiyatı”, *Turkish Studies*(Türkoloji Araştırmaları Dergisi), Volume 2/2 Spring 2007, s.365-382
- Mirza Haydar Duğlat. *Tarih-i Reşidi*. (Çev: İn: E.Denison Ross. Tr: Osman Karatay).İstanbul. 2006.
- Molla İsmetolla Bini Molla Nimitolla Mocîz. *Tarihi Musiqiyyun*. (Hz. Enver Baytur, Xemit Tömür). Milletler Neşiryatı. Pekin. 1982.
- Molla Musa Sayrami. *Tarihi Hemidi*. (Hz. Enver Baytur). Milletler Neşiryatı. Pekin. 1986.
- Sayrami Muhemmet Abliz. *Sui, Tang Sülaleride Ötken Uyğursenetkarlar*. Milletler Neşiryatı. Pekin.1993.
- Shao Guang Xin. “On İki Muqamniñ Udar Şekli ve Tertipi Qurulmisiniñ Ehmiyiti”. (Ed:Qiyyum Turdi. Muhammed İmin Yüsüp). *Uyğur On İki Muqami Heqqide*. Xin Jiang Xeliq Neşiryatı. Urumçi. 1992. s. 329-326.
- Teklimakani, Abdureop. *Çağatay Uyğur Edebiyatı Cevherleridin Esli Yizilişi Bilen Uyğur On İki Muqami Tekisleri*. Milletler Neşiryatı. Pekin. 2005.
- Toven, Mehmet Bahaettin. *Yeni Türkçe Lügat*. (Hz. Abdülkadir Hayber). Türk Dil Kurumu. Ankara. 2004.
- Tsung-te Tsai. *The Music and Tradition of Qumul Muqam in Chinese Turkistan*. UMI Company, USA. 1998.
- Turdi, Abduşükür. “Muqam Tetqiqati ve Muqam Namliriniñ Tarixi Qatlimi Toğursida”. *Uyğur On İki Mukam Tetqiqati*.(Ed: Qeyyum Turdi; Tursun Sadiq). Milletler Neşiryatı 1995.s.125-152.

Tursun, Metrozi. “Uyğur KLASİK Muzikisi On İki Muqam ve Onıñ Muzikiliq Qurulmisi”. *Uyğur On İki Muqami Tetqiqati*. (Ed: Qiyyum Turdi, Tursun Sadiq). Milletler Neşiryatı. 1995. s.255-290.

Uyğu Tiliniñ İzahliq Luğiti. Milletler Neşiryatı. 3. cilt. Pekin. 1992.

Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti. Milletler Neşiryatı. 1.cilt. Pekin. 1990.

Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti. Milletler Neşiryatı. 2.cilt. Pekin. 1991.

Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti. Milletler Neşiryatı. 4. cilt. Pekin. 1994.

Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti. Milletler Neşiryatı. 5. cilt. Pekin. 1995.

Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti. Milletler Neşiryatı. 5. cilt. Pekin. 1998.

Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti. Xin Jiang Xeliq Neşiryatı. Urumçi. 1999 .

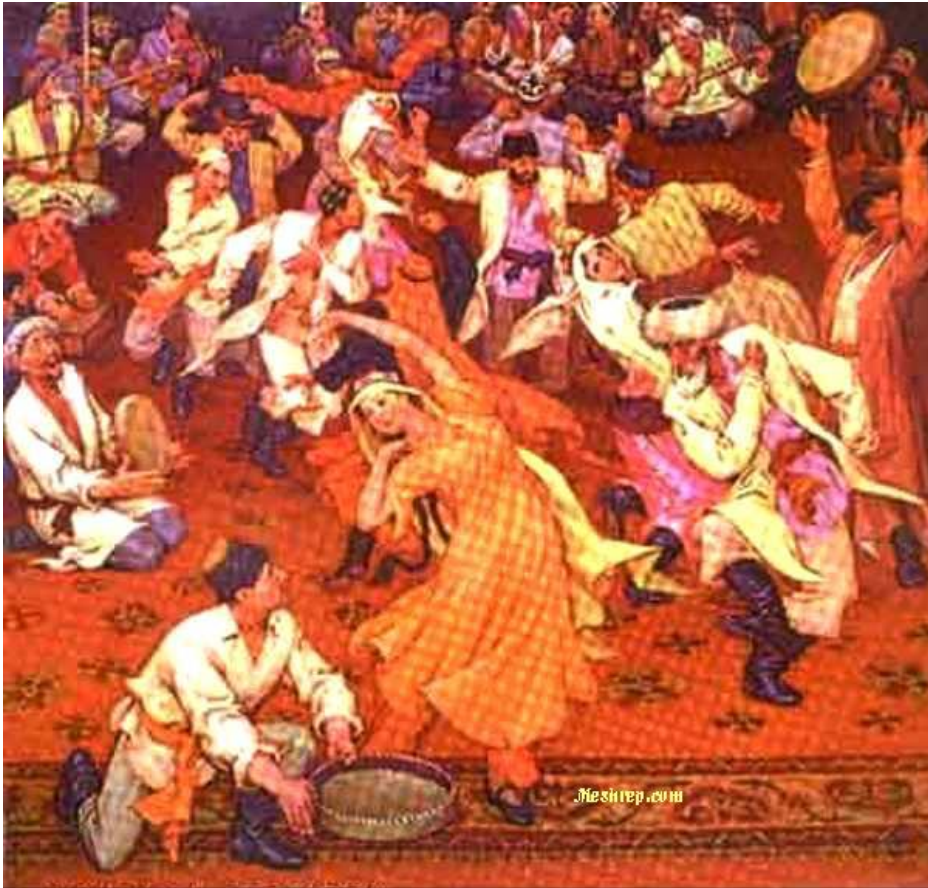
Yüsüp, Begmet. “Kumul Muqamliri Heqqide Bayan”, *Uyğur On İki Muqam Tetqiqati*. (Ed: Qeyyum Turdi, Tursun Sadiq). Milletler Neşiryatı.1995.366s.

Ekler

Resimler

On İki Mukam, Ressam : Hazi Emet

Dolan Meşrebi

Çalgılar

Xuştar

Xuştar

Rebap

Dolan Rebabı

Dutar

Def

Çan

Qoşuq

Tambur

Ney

Baliman

Sapayi

Zurna

Nâra

Satar

Tambur

Ğicek

TAXİTİEMUER, Ayinuer, Uygur Türklerinde On İki Mukam Sanatı, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof.Dr. F. Sema Barutcu ÖZÖNDER, 148 s.

Uygur Türklerinde On İki Mukam sanatı Türk sanatının ayrılmaz bir parçasıdır. Daha önce halk arasında kuşaktan kuşağa aktarılan Mukam müzikleri, 16. yüzyılda Yarkent Hanlığı Sultanı Abdürreşit Han'ın hanımı Amannisahan'ın müzisyenleri bir arada toplayarak gerçekleştirdiği sistemli derleme çalışmaları sonucunda kendi içerisinde bütünlük oluşturan bir müzik sistemi hâline getirildi. Uygur Mukam sanatı, savaş ve toplumsal çalkantı yüzünden bir zamanlar yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. 1950'lerden sonra makam sanatı eski parlaklığına yeniden kavuştu.

Bu çalışmanın ilk bölümünde yukarıda bahsedilen Uygur On İki Mukam sanatının tanımı detaylı bir şekilde yapılmıştır. Ayrıca Uygur On İki Mukam'ın tarihî gelişim süreci ile makam türleri ve yapıları ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Burada büyük ölçüde Türklerle ilgi tarihî yazılı kaynaklardan yararlanılmıştır.

İkinci bölümde ise halk şarkıları, sözsüz müzik, dans müziği, anlatılı/öykülü şarkı söyleme gibi konuları içeren Uygur Türk toplumunun müzik geleneği ile ilgili söz varlığı (terminolojisi), **fiil** (çalmak, söylemek, oynamak/dans etmek) – **fail** (çalgıcı, şarkıcı, oyuncu); **yer - zaman** ve **nesne** (şarkı/şarkı sözü/metin, çalgı, makam, usul vb.) üzerinden yapılan bir sınıflandırma ile ortaya koyulmuştur. Aynı zamanda bu bölümde makam adlarının etimolojik kaynakları üzerinde durulmuştur

TAXİTİEMUER, Ayinuer, The Twelve Mukam Arts of Uygur Türks, Master Thesis, Advisor: Prof.Dr. F. Sema Barutcu ÖZÖNDER, 148 s.

Uygur Twelve Mukams are an integral part of Turkish musical art. As previously, Mukam music transferred from generation to generation among the Uygur people. 16. century, Sultan of Yarkent Khanate Abdürreşid Han's wife Amannisahan's musicians, as a result of systematic compilation work, brought into because of war and social turmoil, once had faced to extinction. After 1950, Mukam art was brought to the former brightness by Uygur people. In the first part of this study, description of Uygur Mukam Art has been working in a detailed manner, also Uygur Twelve Mukams has been discussed in detail with historical development process and mukam types and structures.

The second part of this study is a thematic dictionary of Uygur music terms. In this part the Uygur musical terms have been put through with a classification: Verbs (to play, to sing, to dance), subjects (musician, singer, actress), place (location), time and object (song, word and text, instrument, mukam, dance and the others).